

MUHAMMED İDRİS EL-KANDEHLEVÎ'NİN ET-TA'LÎKU'S-SABÎH ALÂ MIŞKÂTÎ'L-MESÂBÎH'TEKİ ŞERH YÖNTEMİ VE ESERİN HADİS ŞERH LİTERATÜRÜNDEKİ YERİ*

MUHAMMED IDRIS AL-KANDHLAWI'S COMMENTARY METHOD IN AL-TA'LIK AL-SABIH ALA MISHKAT AL-MASABIH AND THE PLACE OF THE WORK IN HADITH COMMENTARY LITERATURE

İBRAHİM URGANCI

DOKTORA ÖĞRENCİSİ
KASTAMONU ÜNİVERSİTESİ, SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ibrahim_urganci@hotmail.com

Öz:

Bu çalışma, modern dönemde yaşamış Pakistanlı hadis, tefsir ve kelim alimi Muhammed İdris el-Kandehlevî'nin (1899-1974) et-Ta'liku's-sabih alâ Mişkâtî'l-Mesâbih adlı hadis şerhini konu almaktadır. Bu şerh, Ferrâ el-Begavî'nin (ö. 516/1122) güvenilir hadis kaynaklarından derlediği Mesâbihi's-sünne adlı eserindeki hadisleri yeniden düzenleyip ekleyen Hatîb et-Tebrîzî'nin Mişkâtü'l-Mesâbih adlı eseri üzerine yapılmıştır. Makalede et-Ta'liku's-sabih'in yapısal özellikleri ve şerh metodu incelenerek şerh literatüründeki yeri vurgulanmıştır. et-Ta'liku's-sabih, Mişkâtü'l-Mesâbih üzerine yazılan diğer şerhler arasında eşsiz bir yer kazanmıştır. Yazar, gerektiğinde uzun alıntılar yaptığı yazarların görüşlerini aktararak kendi tercihini öne çıkarmış ve ilgili ayetlerle başladığı şerhini eğitim amaçlı kaleme almıştır.

Eser, zengin bir şerh birikimini yansıtmaya ve Mişkâtü'l-Mesâbih'in güncel bir şerhi olması açısından Hint Alt Kıtası'nda asırlar boyu oluşmuş hadis kültürü ve eğitiminde yüksek oranda rağbet görmüştür. Yalnızca bu özellik bile, müellifi el-Kandehlevî ve onun hadis alanında ilmi mesaisi etrafında bilgilendirme ve bir ilmi farkındalık oluşturma çabasını gerekli kılmaktadır. Hiç şüphesiz, herhangi bir telif, alanında kaleme alınmış diğer eserlere ilgisiz kalamayacağı gibi kendisine ait bir özgün kimlik inşa etmekten de uzak duramayacaktır. Dolayısıyla bu şerh çalışmasının gelenekten güncele uzanan seyirinde ana eserler, eserlerin kaynakları ve daha sonraki süreçte diğer şerh çalışmalarında hayat bulan görüntüleri de önem kazanmaktadır. Genelde tüm ilmi çalışmalar ve özelde et-Ta'liku's-sabih de bilgi ve esin kaynakları çerçevesinde değerlendirilmelidir. Bu bakımdan başta Mesâbihi's-sünne olmak üzere bu şerh çalışmasında izleri açık bir şekilde görülen eserlerin kısa tanıtımı ve belirgin özellikleri ana hatlarıyla zikredilecektir. Ardından müellifin tarihî-ilmî seyirden istifade ettiği, seçiciliği, metodolojisi ve kısaca uzmanlığı ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Anahtar kelimeler: Hadis, Şerh, Mişkât, Mesâbih, et-Ta'liku's-sabih, Kandehlevî.

Abstract:

This study focuses on the hadith commentary al-Taleeq al-Sabeeh ala Mishkat al-Masabih by the Pakistani scholar of hadith, tafsir, and theology, Muhammad Idris Kandhlawi (1899-1974), who lived in the modern era. This commentary is based on 'Mishkat al-Masabih' by KHatib al-Tabrizi, which restructured and added to the hadiths compiled from reliable sources by Farra al-Baghawi (d. 516/1122) in his work 'Masabih al-Sunnah.' The article examines the structural features and commentary method of al-Taleeq al-Sabeeh emphasizing its place in the commentary literature. al-Taleeq al-Sabeeh has earned a unique position among other commentaries on 'Mishkat al-Masabih.' The author highlighted his preferences by presenting the views of other authors, from whom he extensively quoted when necessary, and wrote his commentary, beginning with relevant verses, for educational purposes.

The work has been highly esteemed in the hadith culture and education of the Indian subcontinent, reflecting a rich commentary tradition and serving as an up-to-date commentary on 'Mishkat al-Masabih.' This distinctive feature alone necessitates an effort to inform and raise scholarly awareness around the author al-Kandhlawi and his academic work in the field of hadith. Undoubtedly, any authorship cannot remain indifferent to other works in its field nor avoid constructing its unique identity. Therefore, the primary works, their sources, and the subsequent manifestations in other commentary efforts become significant in the trajectory of this commentary from tradition to the present. In general, all scholarly works and specifically al-Taleeq al-Sabeeh should be evaluated within the framework of their information and inspiration sources. In this context, a brief introduction and the distinct characteristics of the works that are clearly reflected in this commentary, particularly 'Masabih al-Sunnah,' will be outlined. Following this, the author's utilization of the historical-academic trajectory, selectiveness, methodology, and expertise will be briefly discussed.

Keywords: Hadith, commentary, Mishkat, Masabih, al-Taleeq al-Sabeeh, Muhammad Idris Kandhlawi.

MAKALE TÜRÜ ARTICLE TYPE	GELİŞ TARİHİ RECEIVED	KABUL TARİHİ ACCEPTED	YAYIN TARİHİ PUBLISHED	ORCID NUMARASI ORCID NUMBER
Araştırma Makalesi/Research Article	13.11.2023	27.12.2023	31.12.2023	0000-0003-1596-9458

İNTİHAL/PLAGIARISM	DOI NUMARASI/DOI NUMBER
Bu makale intihal tarama programıyla taranmıştır. This article has been scanned via a plagiarism software.	https://doi.org/10.62188/ilahiyat.1477952

ATIF/CITE AS
Urganci, İbrahim. "Muhammed İdris el-Kandehlevî'nin et-Ta'liku's-Sabih alâ Mişkâtî'l-Mesâbih'teki Şerh Yöntemi ve Eserin Hadis Şerh Literatüründeki Yeri / Muhammed Idris al-Kandhlawi's Commentary Method in al-Ta'lik al-Sabih ala Mishkat al-Masabih and the Place of the Work in Hadith Commentary Literature". <i>İlahiyat 12</i> (Haziran/June 2024): 17-37.

* Bu çalışma, yazarın "et-Ta'liku's-sabih Özeline Muhammed İdris el-Kandehlevî'nin Hadis Şerhçiliği" adlı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

GİRİŞ

Hadislerin aracısız iştilmesinde anlaşılması kişisel bir ihtiyaç iken, mana ile rivayette yaşanmışlığı tasvirde yetersiz kalan sözcüklerin oluşturulduğu anlam kaybı ve başkasından nakledilen haberlerin aktarılmasında görülen eksiklikler erken dönemde şerh ihtiyacı doğurmuştur.¹ Rivayetlerin naklinde görülen ziyade ve idraclar,² nakilde kullanılan garib lafızları³ açıklama; şer'î hükme konu olan hadislerin delaleti konusunda ihtilafa sebep olan kapalılıkları giderme çabası da hadislerin şerh edilmesine bir gerekçe olmuştur. Hz. Peygamber döneminden başlayan anlama sorunu, sahabe ve sonraki dönemlerde de tabii bir şerh ihtiyacının yanında yeni şartlara sunulan çözümler ve fıkıh bağlamı bir mesai haline dönüşmüştür. Rivayetlerin metin haline dönüşmesi, farklı kültürlerle sahip milletlerin İslam'a girmesi, bid'at hareketleri; tefsir, kelam ve tasavvuf alanlarında hadislerin anlam ve yorumunda indirgemeci yaklaşımların ortaya çıkması da hadis şerh çalışmalarına hız kazandırmıştır. İlk bakışta birbirine aykırı görülen rivayetleri anlama ve yorumlama, Ehl-i re'y ve Ehl-i hadis arasındaki ihtilafların odağına ışık tutan tevhib ve tasnif hareketleriyle daha çok fıkıh merkezli hadis çalışmaları da hadis şerhinin yoğunlaştığı eksen olmuştur. Takip eden süreçte özellikle *Sahîhayn* gibi musannef eserlerin otorite kazanmış olması hadis şerh çalışmalarını bu eserler üzerine yöneltmiştir. Yalnızca hadis rivayetlerinin değil, aynı zamanda eserin tertip, metot ve içerik yönü de şerhe konu olmuş; hadis şerh türünün de sistematiğini etkilemiştir. Rivayetlerin ele alınma şekli, yorumların masaya yatırıldığı düzlem, şerhe konu olan asıl eserin sıhhatiyle ilgili fikirlerin bu rivayetleri değerlendirmedeki etkisi de hadis şerhlerine yansımıştır. İlerleyen aşamalarda hadis şerhi yalnızca bir anlama çalışması olmakla kalmamış, kavramsal hafızanın nesilden nesile aktarılmasında köprü görevi üstlenmiştir. Hadis şerhleri Hattâbî'nin (ö. 388/998) *Meâlimü's-sünen*'i gibi genellikle fıkıh merkezli; İbn Abdülber en-Nemerî (ö. 463/1071) tarafından yazılan *et-Temhîd* adlı şerh gibi ricâl merkezli ve yorumlarıyla diğer şerh çalışmalarından farklı görünen Hakîm Tirmizî'ye (ö. 320/932) ait *Nevâdirü'l-usûl* adlı şerh gibi tasavvuf ağırlıklı olarak öne çıkmıştır. Bununla birlikte hadis şerhlerinin ayrılmaz niteliği fıkıh ekseninden uzak durmamasıdır. Yeri geldiğinde fakih tavrı ortaya koysalar da şârihler mensup oldukları mezhebin etkisinde kalmışlar ve çoğu yerde de mezheplerinin görüşlerini temellendirme ve savunma yoluna gitmişlerdir. Rivayetlerin sıhhati, bab başlıklarının izahı ve bab-muhteva uyumu; hadis ilminin yanında tefsir, fıkıh, kelam vb. dinî ilimler; tıp, astronomi ve tarih gibi beşerî ilimler de hadis şerh edebiyatının bir arada sunduğu ve nakilde bulunduğu içeriklerden olmuştur. Bu açıdan bakıldığında hadis şerh çalışmalarının kültür tarihi, dilbilim ve İslâmî ilimlere dair metotları barındıran disiplinler arası bir yapı arz ettiği söylenebilir. Rivayetlerin dil açısından

¹ Hadisi bizzat işiten ya da başkasından nakil yoluyla alan kimsenin hadisi anlamada karşılaştığı şerh ihtiyacını gösteren örnekler için bk. Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî el-Hacri el-Mısri et-Tahâvî, *Şerhu Müşkîlî'l-âsar*, thk. Şuayb el-Arnaûd (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1994), 15/60; 1/49; 1/144 vd.

² İdrac, "Hadisin sened veya metnine, aslında olmayan bir şeyin karıştırılması"; müdrec ise "sened veya metnine aslında bulunmayan bir şey eklenmiş olan hadise denir." Abdullah Aydın, *Hadis İstilahları Sözlüğü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015), 126, 196; Örneğin bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim en-Nîsâbü'rî, *Ma'rîfetü ulûmî'l-hadis*, thk. es-Seyyid Muazzam Hüseyin (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1977), 1/39; İdracın kimi zaman bir hadis metninin sonuna gelip anlamını tekit eden bir ekleme olmuş, bazen de başka bir şey konuştuğu esnada hadis metnini nakletmeye başlayan raviden işiten talebenin bu sözlerin tamamını hadis zannederek rivayet metninin baş tarafına dahil etmesi şeklinde de olabiliyordu. Hadis rivayetine başlamış bir ravinin henüz söyleyecekleri bitmemişken konuyla ilgili de olsa rivayetin aslından olmayan bir sözü ekleyip sonra rivayet metnini nakletmeye devam etmesi de idracın bir türü olarak bilinmektedir. İdracın özellikleri, çeşitleri ve rivayete etkileri hususunda bk. Ebû İbrâhîm İzzüddîn Muhammed b. İsmâil es-San'ânî, *Tavzîhu'l-efkâr li-meânî Tenkîhi'l-enzâr*, thk. Ebû Abdirrahman Salâh Muhammed (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997), 2/39-52.

³ Garib lafız, "hadiste anlaşılması zor olan, açıklamayı gerektiren kelime, deyim ve ifade" demektir. Aydın, *Hadis İstilahları Sözlüğü*, 86; Hz. Peygamber'in ilk muhataplarına hitap ederken kullandığı lafızlar arasında da garib lafızlar bulunuyordu. İslam coğrafyasının genişleyip farklı dilleri kullanan insanların da müslüman olması, hadislerin merkezinden uzak memleketlere ulaştırılması ve böylece Arap dilinin ilk dönemde kullanılan halinden uzaklaşması gibi sebeplerle bu türden kelimelerin sayısı zamanla artmıştır. Bu da hadislerin anlaşılması için müstakil bir "Garibü'l-hadis" edebiyatının oluşmasını sağlamıştır. Konuyla ilgili geniş bilgi için bk. Yusuf Akgül, *Edebi Tür Olarak Garibü'l-Hadis* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006).

değerlendirilmesi, sebab-i vürûd bilgilerinin kullanılması, nasih-mensuh ilişkisi; ayet, hadis ve Arap şiiiriyle istişhad, rivayet farklılıklarının konu edilmesi hadis şerhlerinin genel konuları arasında olmuştur. Hiç şüphesiz her edebiyat ürününde olduğu gibi hadis şerhleri de anlama ve yorumlamanın dışında ait olduğu zaman dilimiyle ilgili konular hakkında mesaj vermek ve fikir beyan etmenin bir aracı olmuştur.⁴

Bu makalede, Hint Alt Kıtasında sürdürülen hadis kültürü ve eğitim anlayışını yansıtan bir eser olarak modern dönem hadis şerhlerinden biri konu edilmiştir. Yukarıda sayılan özellikleri kendine has bir tarzda taşıyan ve en önemlisi tedris amaçlı kaleme alınan bu şerh, Muhammed İdrîs el-Kandehlevî'nin (1899-1974), Hatîb et-Tebrîzî'ye ait *Mişkâtü'l-Mesâbîh* adlı eser üzerine şerh olarak kaleme aldığı *et-Ta'liku's-sabîh alâ Mişkâti'l-Mesâbîh*'idir. Esasen *Mişkâtü'l-Mesâbîh* de Ferrâ el-Begavî'nin güvenilir hadis kaynaklarından derleyerek oluşturduğu eseri *Mesâbîhu's-sünne* üzerine yapılan eklemeler ve yeni düzenlemelerle oluşturulmuştur. Dolayısıyla öncelikle *et-Ta'liku's-sabîh*'in şerhe konu aldığı bu eserlere ve müelliflerine yer vermek uygun olacaktır.

1. FERRÂ EL-BEGAVÎ VE MESÂBÎHU' S-SÛNNE

Müfessir, muhaddis ve Şâfiî fakihî Ferrâ el-Begavî'nin doğum tarihi ve gençlik yılları ve kaç yıl yaşadığı hakkında kaynaklarda yeterli bilgi yer almasa da kuvvetli bir zanna göre hicrî 430 yılı başlarında doğduğu tahmin edilmektedir.⁵ Horasan bölgesinde Merverrûz-Herat arasında kalan Bağşûr adlı küçük bir yörede doğmuş olması Begavî nisbesiyle; babasının kürkçülük mesleği de Ferrâ lakabıyla anılmasına sebep olmuştur.

Yaşadığı bölgede tatbik edilen Şâfiî mezhebine mensup olup mezhebin fıkhîta önemli bir kaynağı olan *et-Tehzîb*'i telif etmiş olsa da başka mezheplerden de istifade etmiş ve daha kuvvetli deliller olduğunda mezhep görüşünden farklı içtihatları tercih etmiştir. İlim yaymak arzusuyla telif ettiği eserler Muhyissünne (sünneti ihya eden) lakabıyla anılmasına neden olmuştur. İlim sevgisi onu Merverrûz'a gitmeye sevk etmiş fıkîh ve hadis tedris etmiştir. Horasan şehirlerini de aynı amaçla dolaşan el-Begavî, *Sahîh*, *Sünen*, *Müsned* adlarıyla anılan eserleri okuyarak hadis dersleri almıştır. Özellikle Şâfiî olmak üzere meşhur mezheplerin önde gelen hocalarından fıkîh dersleri tahsil etmiş, dil bilginlerinden gördüğü tedris ile *Garîbü'l-hadis* alanında çalışmalar ortaya koymuştur. İkinci vatan edindiği Merverrûz'da, vefat ettiği (516/1122) yılına kadar tefsir, hadis ve fıkîh alanlarında eserlerin telifi yanında büyük ilmi ve aydınlık fikirleriyle talebeler yetiştirmiştir.

Meşhur hocalarından bir kısmı şu isimlerdir: Hüseyin b. Muhammed el-Mervezî (ö. 462/1070), Ebû Ömer Abdülvâhid el-Melîhî (ö. 463/1071), Ebû'l-Hasan Ali el-Cüveynî (ö. 463/1071), Ebû Bekir Ya'kûb es-Sayrafî (ö. 466/1074), Ebû Ali Hassan b. Saîd el-Mervezî (ö. 463/1071), Ebû Bekr Muhammed b. Abdüssamed el-Mervezî (ö. 463/1071), Adülkerim b. Abdülmelik b. Talha en-Nîsâbü'rî (ö. 465/1073).

Mecdüddîn Ebû Mansur Muhammed b. Es'ad el-Atârî (ö. 571/1176) ve Ebû'l-Fütûh Muhammed b. Muhammed et-Tâî (ö. 555/1160) de onun meşhur talebelerindendir. Ayetler esas alınarak tenkit süzgecinden geçirilen hadislerin; sahâbe, tâbiîn ve sonraki dönem alimlerinin görüşleri esas alınarak açıklandığı *Me'âlimü't-tenzîl* adlı tefsiri; Şâfiî fıkîhinin önemli bir kaynağı olan *et-Tehzîb*

⁴ Zişan Türcan, *Hadis Literatüründe Şerh Geleneği ve Özellikleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008).

⁵ Biyografi bilgileri için şu kaynaklara bk. Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1995), 1/468. Bu kaynaklardan yalnızca Hamevî doğum tarihinin hicrî 433 olduğu bilgisini vermiştir. Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî, *et-Tahbîr fi'l-Mu'cemi'l-Kebîr*, thk. Münire Naci Salim (Bağdat: Riâsetu Divani'l-Evkaf, 1975); Ebû'l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed İbn Hallikan, *Vefeyâtü'l-'Ayân*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sâdır, 1900); Muhammed b. Ali b. Mahmud İbnü's-Sâbü'nî, *Tekmilietü İkmâli'l-İkmâl fi'l-ensâb ve'l-esmâi ve'l-elkâb* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.); İmâdüddîn İsmâîl b. Alî b. Mahmûd Ebû'l-Fidâ', *el-Muhtasar fi ahbâri'l-beşer* (Mısır: el-Matbaatü'l-Hüseyniyye el-Mısıriyye, ts.); Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehabî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaûd başkanlığında ilmi bir heyet. (Kahire: Müessesetü'r-Risale, 1985), 19/439-443.

MUHAMMED İDRİS EL-KANDEHLEVÎ'NİN ET-TA'LÎKU'S-SABÎH ALÂ MİŞKÂTÎ'L-
MESÂBÎH'TEKİ ŞERH YÖNTEMİ VE ESERİN HADİS ŞERH LİTERATÜRÜNDEKİ YERİ

adlı eseri; meşhur muhaddislerin eserlerinden seçtiği hadislerin garîb lafızlarını açıklayıp hadislerden ulaştığı hükümleri açıkladığı *Şerhu's-sünne* en bilinen eserlerindedir.⁶

Müellif, kitabın ismini açıkça yazmamış, niteliğini belirtmeyi önceleyerek *Mesâbîhu'd-dücâ* (karanlığın kandilleri) ismini anmıştır.⁷ Eserin adı kaynaklarda *Mesâbîh*⁸, *el-Mesâbîh fi's-sihâh ve'l-hisân*⁹, *Mesâbîhu's-sünne*¹⁰, *Misbâhu's-sünne*¹¹, *Mesâbîhu'd-dücâ*¹², *Mesâbîhu's-sünen*¹³ şeklinde farklı isimlerde geçmekte olup Begavî'ye nispetinde herhangi bir şüphe bulunmamaktadır. Yakın dönem eserlerde ve ilim çevrelerinde meşhur adı *Mesâbîhu's-sünne* olarak geçmekte olduğu için çalışmamızda da eser bu isimle anılacaktır.¹⁴

Mesâbîhu's-sünne adlı eserin mukaddimesinde el-Begavî şunları kaydetmiştir: “Bu ifadeler nübüvvetin kaynağından çıkan lafızlar ve risalet madeninden yayılan sünnetler ve peygamberlerin efendisinden gelen hadislerdir.”¹⁵ Hemen ardından kitabın hadislerini senedleri olmaksızın “Kitab, bâb” düzeninde fıkıh konulu başlıklarla vermiştir. Hadislerin senedlerini vermemesinin gerekçesini de uzatmaktan kaçınmak, nakilde bulunduğu hadis imamlarına olan güven duyması şeklinde ifade eden Begavî, bazen bir sebepten dolayı hadisi nakleden sahâbi ravi ismini zikretmiştir.¹⁶ Müellif kaynakların bir kısmını tam olarak belirtmiş olmasa da bu çalışmaya eklemeye bulunan Hatîb et-Tebrîzî'nin de belirttiği gibi *Mesâbîhu's-sünne*'de kaynak alınan kitaplar Buhârî (ö. 256/870), Müslim (ö. 261/875) ve Tirmizî'nin (ö. 279/892) *el-Câmiu's-sahîh*; Ebû Dâvûd (ö. 275/889), Nesâî (ö. 303/915), İbn Mâce (ö. 273/887), Dârimî (ö. 255/869) ve Dârekutnî'nin (ö. 385/995) *es-Sünen*; Mâlik'in (ö. 179/795) *el-Muvatta'*, Şâfiî (ö. 204/820) ve Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *el-Müsned*, Beyhakî'nin (ö. 458/1066) *Şu'abü'l-İmân* ve Rezî'nin b. Muâviye es-Sarakustî'nin (ö. 535/1140) *et-Tecrid li's-sihâh ve's-sünen* adlı eserleridir.¹⁷ Begavî'nin eserinde nakledilen hadis sayısı Kâtip Çelebi'ye göre 4719 iken Yûsuf Abdurrahman el-Mar'aşlı neşrinde toplam 4931 rivayet yer almaktadır.¹⁸

Begavî, her konu için verdiği hadisleri 'sihâh' ve 'hisân' olarak iki alt başlıkta toplamıştır. 'Sihâh' başlığı altındaki hadislerin kaynakları Buhârî ve Müslim'in *el-Câmiu's-sahîh*'leri olmuştur. 'Hisân' başlığı altındaki hadisler ise diğer kaynaklardan alınmıştır. Müellif, bu hadislerin çoğunluğunun da âdil ravilerin yine âdil ravilerden rivayeti olarak sahih olduğunu; isnad sıhhati bakımından

⁶ Tüm eserleri hakkında bk. Mevlüt Güngör, “Begavî, Ferrâ”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 13 Nisan 2024).

⁷ Ebû Muhammed Muhyissünne Hüseyin b. Mesud Begavî, *Mesâbîhu's-sünne*, thk. Yusuf Abdurrahman Mar'aşlı (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1987), 1/55.

⁸ İbn Hallikan, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 2/136; Ebû'l-Fidâ', *el-Muhtasar fi ahbâr'l-beşer*, 2/229; Ebû Adullah Muhammed b. Abdullah Hatib et-Tebrîzî, *Mişkâtü'l-Mesâbîh*, thk. Muhammed Nâsiruddin Elbânî (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmi, 1979), 1/3; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 19/440; Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnaûd - Mustafa Türki (Beyrut: Darü İhyâit-Türâs, 2000), 13/41; Ebû Nasr Taceddin İbnü's-Sübki Abdülvehhab b. Ali b. Abdilkafi Sübki, *Tabakatü'l-Şafiiyyeti'l-Kübra*, thk. Mahmûd Muhammed Tanahi - Abdülfettah Muhammed el-Hulv (Kahire: Hicr, 1992), 7/75; Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *Tabakatü'l-huffâz* (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1982), 456; Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zehab fi ahbâri men zehab*, thk. Mahmud Arnaûd (Beyrut: Dâru İbn Kesir, 1986), 6/80.

⁹ Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-nihâye* (Dârü'l-Fikr, 1986), 12/193.

¹⁰ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn* (Bağdat: Mektebetü'l-Müsenâ, 1941), 2/1698 Kâtip Çelebi, Begavî'nin eserini bu isimle zikreden ilk müellif olmuştur. Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifin esmâü'l-müellifin ve âsârü'l-musannifin* (Beyrut: Dâru İhyâit-Türâsi'l-Arabi, 1951), 1/312; Carl Brockelmann, *Tarihü'l-edebî'l-Arabi*, çev. Abdülhalim en-Neccâr - Ramazan Abdüttevab (Kahire: Dârü'l-Maârif, 1977), 6/235; Yûsuf b. İlyân b. Mûsâ Serkis, *Mu'cemü'l-matbûâtü'l-Arabiyye ve'l-muarrebe* (Kahire: Matbaatu Serkis, 1928), 2/573.

¹¹ Ebû Abdullah Muhammed b. Ebî'l-Feyz Ca'fer Kettânî, *er-Risâletü'l-müstetrafe*, thk. Muhammed el-Muntasir b. Muhammed Zemzemî (Beyrut: Dârü'l-Beşairi'l-İslâmiyye, 2000), 1/177.

¹² Brockelmann, *Tarihü'l-edebî'l-Arabi*, 6/235.

¹³ Brockelmann, *Tarihü'l-edebî'l-Arabi*, 6/235.

¹⁴ Begavî, *Mesâbîhu's-sünne*, 1/54.

¹⁵ Begavî, *Mesâbîhu's-sünne*, 1/55.

¹⁶ Begavî, *Mesâbîhu's-sünne*, 1/109.

¹⁷ Tebrîzî, *Mişkâtü'l-Mesâbîh*, 1/4-5.

¹⁸ Kâtip Çelebi, *Keşf*, 2/1698; Begavî, *Mesâbîhu's-sünne*, 4/233.

yüksek kıymette olan Buhârî ve Müslim'in şartlarını sağlamadığı halde de çoğunun hasen¹⁹ tarik ile sabit olduğunu savunur. Yine de zayıf²⁰ ya da garib²¹ rivayetler bulunduğu takdirde bunları belirtmiş; münker²² ve mevzû²³ rivayetleri eserine almaktan uzak durduğunu beyan etmiştir.²⁴

Sahâbî râvisi dışındaki râvi bilgisinin ilk defa terk edildiği bu eserin bu yönüyle tenkit edilmesine karşılık Hatîb et-Tebrîzî, müellifin hadis senedlerini bildiği, gerektiği takdirde *Şerhu's-sünne* ve *Meâlimü't-tenzîl* gibi diğer eserlerinde bu hadislerin senedlerine ulaşabileceklerini ifade ederek bu uygulamanın mahsurlu olmadığını savunmuştur.²⁵ Buhârî ve Müslim'in rivayetlerine 'Sihâh' başlığı altında yer verilmesi; diğer kaynakların da topluca 'hisân' başlığı altında nakledilmiş olması da bazı ilim erbabı tarafından hoş karşılanmamıştır. Bunun bir bakıma toptancı bir yaklaşım olduğu, sahih rivayetlerin yalnızca Buhârî ve Müslim'in eserlerinde yer almadığı gerçeğini göz ardı etmek anlamına geldiğini dile getiren İbnü's-Salâh (ö. 643/1245), böyle bir ıstılahın oluşmadığını ve bu uygulamanın hadis alimleri açısından hoş görülmediğini ifade etmiş ve hiç doğru bulmamıştır. Nevevî de (ö. 676/1277) bu eserlerde tabii olarak sahih, hasen, zayıf ve münker rivayetlerin de var olabileceğine dikkat çekmiştir.²⁶ Zeynüddîn el-İrâkî (ö. 806/1404), müellifin, garib ya da zayıf olan rivayetler hakkında bilgi vermesine rağmen her rivayet hakkında sahih ya da hasen olduğu hususunda bilgi vermemesini eleştirmiştir.²⁷ Osmanlı âlimi Ebû Abdullah el-Kâfiyeci de (ö. 879/1474) et-Tebrîzî ile aynı görüşü paylaşmış bu eleştirilerin yersiz olduğunu savunmuştur. Ona göre bu uygulama kabul edilebilir ve anlaşılabilir bir yaklaşımdır. Begavî bunu yeni bir ıstılah olarak ortaya koymamış, bir fayda umarak yalnızca kendine has bir adlandırma olarak ifade etmiştir. Burada özellikle Buhârî ve Müslim'in eserlerinden alınan rivayetlerin diğer hadis imamlarından alınan nakillerden ayrı bir tasnife tâbi tutulması maksat edilmiştir.²⁸ Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201), mevzu olduğunu iddia ettiği rivayetleri²⁹ tahrir edip bu değerlendirmenin yanlış olduğunu ve rivayetlerin makbul olduğunu ortaya koymak üzere Ebû Saîd Salâhuddîn el-Alâî (ö. 761/1359), eser telif etmiştir.³⁰ Aynı konuda kendisine yöneltilen sorulara cevap olarak İbn Hacer el-Askalânî de (ö. 852/1448) *el-Ecvibe 'an ehâdis vakaât fi Mesâbihü's-sünne ve vusifet bi'l-vaz'* adlı risaleyi kaleme almış; bu rivayetlerin mevzu olmadığını ortaya koymuştur.³¹

Eser, üzerine yapılan 43 adet şerh çalışmasından da anlaşılacağı üzere kaleme alındığı günden itibaren ilim çevrelerinde itibar görmüştür.³² *Mesâbihü's-sünne* ilk etapta tertibiyle dikkat çekmiş, fıkıh konuları merkezli bir tertip ile hadislerin şer'î hükümlere delil olmasını belli bir düzen içinde göstermesi ilim çevrelerinin takdirini kazanmıştır. Öyle ki kendi içindeki bu uyumluluk, içinden

¹⁹ Hasen hadis: Adalet sahibi olsa da zabt niteliği tam olamayan; ama tek başına rivayet ettiği hadis de münker sayılmayan ravinin rivayeti olup şazz ve muallal de olmayan hadis. Bk. Aydınlı, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 111.

²⁰ Hasen ve sahih hadisin şartlarını kendisinde tam olarak bulundurmayan, bu şartlardan biri ya da birkaçının yok olduğu hadistir. Bk. Talât Koçyiğit, *Hadis İstılahları* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1985), 467.

²¹ Rivayet zayıf ravilerle birlikte yalnızca bir sika ravi tarafından nakledildiği takdirde garib hadis olur. Bir ravinin rivayetini naklelerken diğerlerinden biraz farklı rivayet etmesi de o hadis garib sayılır. Aydınlı, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 85.

²² "Zayıf ravinin kendisinden daha iyi durumda olan raviye aykırı bir şekilde rivayet ettiği hadis (Daha iyi durumda olan ravinin hadisi ise ma'rûf ismini alır)." Aydınlı, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 210.

²³ "Söylemediği veya yapmadığı halde iftirayla Hz. Peygamber'e ait olduğu söylenen hadis." Aydınlı, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 183.

²⁴ Begavî, *Mesâbihü's-sünne*, 110.

²⁵ Tebrîzî, *Mişkâtü'l-Mesâbih*, 1/4.

²⁶ Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdurrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadis* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1986), 21; Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *et-Takrîb ve't-teysîr li ma'rifeti süneni'n-nezirî'l-beşîr*, thk. Muhammed Osman el-Hışt (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1985), 30.

²⁷ Ebû'l-Fazl Zeynüddîn Abdurrahim b. Hüseyin İrâkî, *et-Takyid ve'l-izah şerhu mukaddimeti İbni's-Salah*, thk. Abdurrahman Muhammed Osman (Medine: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1969), 55.

²⁸ Muhammed b. Süleyman el-Kâfiyeci, *el-Muhtasar fi ilmi'l-eser*, thk. Ali Zevin (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1987), 114.

²⁹ Örneğin bk. Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî İbnü'l-Cevzî, *el-İlelü'l-mütenâhiye fi'l-ehâdisi'l-vâhiye*, thk. İrşâdü'lhak el-Eserî (Pakistan: İdâretü'l-Ulûm el-Eseriyye, 1981), 1/140.

³⁰ Bk. Ebû Saîd Salâhuddîn Halîl b. Keykeldî el-Alâî, *en-Nakdu's-sahih li-mâ u'turide min ehâdisi'l-Mesâbih*, thk. Abdurrahman Muhammed Ahmed Kaşkarî, 1985.

³¹ Bu risale Muhammed Nâsirüddîn el-Elbânî tarafından hazırlanan neşrinde ek olarak verilmiştir. Tebrîzî, *Mişkâtü'l-Mesâbih*, 3/1773.

³² Begavî, *Mesâbihü's-sünne*, 1/64-72.

bir hadisin yeri değiştirildiği takdirde daha uygun bir yer bulunamayacaktır.³³ İslâm coğrafyasında tedris alanında öne çıkan iki hadis eserinden biri olarak yaygın bir kabul görmüş,³⁴ Osmanlı dâruhadislerinde de okutulan eserler arasına girmiştir.³⁵ Eser, isnadları içermiyor olsa da literatürdeki hadis eserlerinin içerdiği rivâyetlerin bir arada genel bir şekilde görülmesine imkân sağlaması açısından değerlendirildiğinde hadis tedrisinde gördüğü ilgi daha çok anlaşılır.³⁶ Bu eserle ilgili şerh çalışmalarından önce bu eserin ilim talipleri arasında asırlarca elden ele dolaşmasına belki de en çok katkı sağlayan *Miškâtü'l-Mesâbîh* hakkında bilgi vermek isabetli olacaktır.

2. HATİB ET-TEBRİZÎ VE MİŞKÂTÜ'L-MESÂBÎH

Hatîb et-Tebrîzî'nin tam adı Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah el-Hatîb el-Ömerî et-Tebrîzî'dir. Sekizinci hicrî asırda yaşamış muhaddislerdendir. Doğum tarihi, doğum yeri, yetiştiği ortam hakkında yeterli bir bilgi kaynaklarda bulunmasa da günümüzde İran'ın kuzeybatısında bulunan Tebriz'e nisbetle anılması onun burada doğduğu ya da yaşadığı hakkında bir fikir vermektedir.³⁷

Hocası muhaddis, müfessir ve dil bilgini Muhammed et-Tîbî (ö. 743/1343) ondan velî, salih, zahid ve âbid bir kimse olarak bahsetmiştir. Yaptıkları istişarenin sonunda *Mesâbîhu's-sünne*'ye birtakım eklemeler yaparak tamamlanması hususunda ittifak ettiklerini ifade etmiştir.³⁸ et-Tebrîzî'nin *Miškâtü'l-Mesâbîh* dışında bu eserin ravileri hakkında bilgi veren *el-İkmâl fî esmâ'ir-ricâl* adında bir eseri daha vardır. Vefat tarihi hakkında da kaynaklarda net bir bilgi yer almasa da *Miškâtü'l-Mesâbîh*'i hicrî 737 yılı Ramazan ayı son cuma gününde bitirmiş olduğu bilinmektedir. Ayrıca diğer eseri olan *el-İkmâl fî esmâ'ir-ricâl*'i de hicrî 740 yılı Receb ayında bitirerek yardım ve himayesinden istifade ettiği hocası et-Tîbî'ye sunmuştur. Bu bilgiler ve hocasının vefat tarihi dikkate alındığında et-Tebrîzî'nin hicrî 741'de vefat ettiği söylenebilir.³⁹

Mesâbîhu's-sünne konulu çalışmalar içinde en çok bilinen ve yayılan eser Hatîb et-Tebrîzî tarafından, 1511 hadis eklenerek kaleme alınan *Miškâtü'l-Mesâbîh* olmuştur.⁴⁰ Eserin adını bizzat müellif vermiş, *Mesâbîh*'in kitap ve bab sıralamalarını bozmamış; râvî bilgilerini vermiş ve hadisleri tahric etmiştir. Müellif, tasnif ve hadislerin bir araya getirilmesi bakımından övgüye layık gördüğü *Mesâbîh*'e yöneltilen eleştirileri dikkate alarak isnad ve kaynak bilgilerini vermeyi amaçlamıştır. Hadislerin Buhârî, Müslim, Mâlik b. Enes ve eş-Şâfiî gibi musanniflerden nakledildiği yerlerde onlara nispet etmeyi yeterli görmüştür. Kitap ve bâb sıralamasında Begavî'nin uygulamasını esas almış ve her kısmı şu üç fasla ayırmıştır:

1. Begavî'ye ait 'Sihâh' başlığını olduğu gibi korumuş, burada Buhârî ve/veya Müslim'in rivayetlerine yer vermiştir. (Bazen başka bir hadis imamının rivayetini de bu fasılda ya da Buhârî ve/veya Müslim'in rivayetlerini ikinci fasılda verdiği olmuştur.)

³³ Kâtib Çelebi, *Keşf*, 2/1698.

³⁴ Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Abdullah ibn Battuta, *Rihletü İbn Battuta: Tuhfetü'n-nüzzar fî garaibi'l-emsar fî acâibi'l-esfar* (Dârü's-Şarki'l-Arabî, ts.), 1/155.

³⁵ Ahmed b. Mustafa b. Halil Ebu'l-Hayr Taşköprizâde, *eş-Şekaiku'n-nu'maniyye fî ulemai'd-Devleti'l-Osmaniyye* (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, ts.), 1/328.

³⁶ Selim Demirci, "Bir Tedris Metni Olarak Mişkâtü'l-Mesâbîh", *Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi-br /> Balıkesir İlahiyat Dergisi
 Balıkesir Theology Journal* 14 (2021), 254.

³⁷ Biyografisi hakkında şu kaynaklara bakılabilir: Kâtib Çelebi, *Keşf*, 2/1698; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin* (Beyrut: Mektebetü'l-Müsennâ, ts.), 10/211.

³⁸ Ebû Muhammed Şerefüddin Hüseyin b. Abdillâh b. Muhammed et-Tîbî, *Şerhu't-Tîbî ala Mişkati'l-Mesabih = el-Kaşif an hakaiki's-sünen*, thk. Abdülhamid Ahmed Yusuf Hindâvî (Riyad: Mektebetü Nezzâr Mustafa el-Bâz, 1997), 2/367.

³⁹ Tîbî, *Şerhu't-Tîbî*, 1/340; Hayreddin Zirikli, *el-A'lâm* (Beyrut: Dârü'l-İlm ve'l-Melâ'în, 2002), 6/234.

⁴⁰ İbrahim Hatiboğlu, "Mesâbîhu's-Sünne", *Tdv İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 17 Nisan 2024).

2. Asıl eserde olduğu gibi Buhârî ve Müslim'in dışında kalan hadis imamlarına ait nakilleri bu bölümde vermiştir.
3. Begavî'nin şartlarını da gözeterik konuyla ilgili anlamı içeren diğler nakilleri bu fasılda zikretmiştir. Bu bâbın tamamı yalnızca müellife ait bir ilave olarak ilk iki bâbta bulunmasını gerekli gördüğü hadislerden oluşmuştur.

Mesâbîh'te tekrar eden hadisleri *Miškât*'ta tekrar etmemiş; bu maksatla bazı rivayetlerde ihtisar ya da ziyade yapmıştır. Tarihi farklı olduğu takdirde hadiste de değışiklik yapmıştır. Temel kaynaklarda bulamadığı ya da mevcut rivayetten farklı bulduğu rivayetleri de belirtmiştir. Ravi cerh ve ta'dili konusunda Begavî'nin değeriendirmesini aynen almış, onun sessiz kaldığı bazı yerler hariç o da bir değeriendirme yapmamıştır. Hakkında bilgi sahibi olmadığı raviler hakkında ise sessiz kalmıştır.⁴¹

içeriğinin zengin ve kullanışlı olması, bir konuda gelen hadislerle kolayca ulaşma imkânı sunması, İslâm coğrafyasında geniş bir kabul görmüş olması ve özellikle tedris alanında kendisinden istifade edilmesi üstün görülen yönlerinden olmuştur.⁴² İslâm ümmetine en büyük katkıyı hadis ilimlerinde sunan Hint Alt Kıtası *Miškâtü'l-Mesâbîh*'in etkisi ve yaygınlığı hususunda dikkat çekmektedir. Hadis alanında okunan ve okutulan *Meşâriku'l-envâr*, *Mesâbîhu's-sünne* ve *Miškâtü'l-Mesâbîh* eserleri olmuştur. Bu durum, tarihsel süreçte farkı siyasi yapılar da bile değışmemiş; günümüzde de eğitim sisteminde *Miškâtü'l-Mesâbîh* temel bir metin olmuştur.⁴³ Sahih ve muteber hadislerin bir araya getirilmesi, tertibinin güzel olması, kapsamlı olması, okuyucuyu senedlerden ziyade mefhuma odaklanmaya sevk etmesi gibi yönleri de eserin okunması ve yaygın kabulün nedeni olarak görülmüştür.⁴⁴

3. EL-MESÂBÎH VE MİŞKÂTÜ'L-MESÂBÎH ÜZERİNE YAPILMIŞ BAZI ŞERHLER

3.1. TURİBİŞTÎ'NİN EL-MÜYESSER ADLI ÇALIŞMASI

Eserin müellifi Fazlullah b. Hasan b. Hüseyin et-Turibiştî (ö. 661/1262) Şirazlı olup sûfi bir âlimdir. Hakkında fazla bilgi bulunmayan müellifin Şâfiî ya da Hanefî olduğu şeklinde birbirinden farklı bilgiler mevcuttur. *el-Mu'temed fi'l-Mu'takad*, *Matlabu'n-nâsik fi ilmi'l-menâsik* ve *Tuhfetu'l-mürşidîn* adında eserler de onun telifleri arasında sayılmaktadır.⁴⁵

Eserde müellifin hadisçi kimliği fakih kimliğinden daha ön plandadır. *Mesâbîh* üzerine yapılan bu şerh çalışması kaynak eserin tasnif ve tertibine sadık kalmıştır. el-Begavî'nin ismini anmadığı râvi hakkında şârih bilgi vermiş; garîb lafızları açıklamak, hadislerin fıkıh yönünü belirleme amacı gütmüştür. Şerh edilen hadisin tam metnini tekrar vermeyi gerekli görmemiş, bazen de kısaltma yaparak vermiştir. Müellif ilk önce garîb lafızları açıklamış, hadisten çıkarılacak fıkıh ve ulaşılacak sonuçlar üzerinde durmuştur. Önceki dönem âlimlerin fikirlerini zikretmiş; bu görüşlerin hadisle ilgili gördüğü yönlerine değinmiştir. İttifak edilen görüşleri naklederek tartışma konusu yapmamıştır. Şerhe konu olan rivayetin, özellikle görünüşte başka rivayetlerle çelişik olanların sıhhat seviyesi hakkındaki hükmü bildirmeye özen göstermiştir. Kaynak eserdeki rivayetlerin başka hadis kaynaklarındaki yerini bildirmiş, *Mesâbîh*'te muhtasar olarak geçen

⁴¹ Tebrizî, *Miškâtü'l-Mesâbîh*, 1/1-8; Eserin yayın bilgileri hakkında bk. Hatiboğlu, "Mesâbîhu's-Sünne".

⁴² Tîbî, *Şerhu't-Tîbî*, 1/31; Selim Demirci, "El-Hatîb et-Tebrizî ve Miškâtü'l-Mesâbîh'i Üzerine", *Hadis Tetkikleri Dergisi* XII/2 (2014), 107.

⁴³ Mehmet Özşenel, *Pakistan'da Hadis Çalışmaları* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2014), 38-123.

⁴⁴ Özşenel, *Pakistan'da Hadis Çalışmaları*, 71-72.

⁴⁵ Sübkî, *Tabakatü's-Şafiiyyeti'l-Kübra*, 5/146-148; Kâtib Çelebi, *Keşf*, 2/1698, 1699, 1719, 1733; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, 2/625; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifin esmâü'l-müellifin ve âsarü'l-musannifin*, 1/821.

hadis metninin tamamını zikretmiştir. Senedde ismi verilen râviler hakkındaki bilgilerde gerekli düzeltmeleri yapmıştır.

Turibiştî, hadislerin farklı tariklerini rivayetleri desteklemek için bir arada değerlendirmiş, hadislerin anlamındaki kapalılığı açıklığa kavuşturmak için başka hadislerle şerh etmiştir. Bu da hadis dirâyeti ve hadis metinleri üzerinde engin bilgisini göstermektedir. Müşkil hadisleri beyan ederken diğer hadislerle arz etmesi, farklı rivayetleri cem etmesi, çelişik görünen hadislerin anlaşılmasında bazen de neshi uygun görmesi de aynı minvalde değerlendirilebilir. Şerh çalışmasıyla bid'at ehli ve cahil kimseler, batıl ve aşırı yorumlara karşı koyduğunu belirten müellif aklî delilleri mantık ilmini de kullanarak ortaya koymuştur. Özlü açıklamaları genelde tercih etse de gerekli gördüğü yerlerde başka konulara girmiş, karışıklıkları gidermek ve ihtimal dahilinde olan sorulara da cevap vermeyi önemsemiştir.⁴⁶

3.2. MUZHİRÎ VE EL-MEFÂTÎH'İ

Muzhirüddîn el-Hüseyn b. Mahmud b. el-Hasan ez-Zeydânî el-Muzhirî el-Kûfî eş-Şîrâzî'nin (ö. 727/1327) kaleme aldığı *el-Mefâtîh fî Şerhi'l-Mesâbih* adlı eseri de el-Kandehlevî'nin çokça yararlandığı eserlerdendir.⁴⁷ Tîbî (ö.743/1343), Şemseddin el-Kirmânî (ö. 786/1384), Muhammed b. Abdüddâim el-Askalânî (ö. 831/1428), İbn Hacer el-Askalânî, el-Aynî (ö. 855/1451), el-Kastallânî (ö. 923/1517) gibi sonraki dönem şârihleri Muzhirî'den nakillerde bulunmuşlardır. Eseri tamamlamaya ömrü vefa etmese de talebesi tarafından aynı usul ile şerh tamamlanmıştır.⁴⁸

Bu eserde müellif kelimelerin açıklanması, müşkil lafızların çözümü, ihtilaflı rivayetlerin bir araya getirilmesi, anlaşılamayan lafızların i'rabı , dört fıkıh imamının hadislerdeki delillerini ortaya koyma çabası mevcuttur. Mukaddimede anlaşılma yetersiz kalacak kısalık ve usandırarak uzunlukta olmayacak bir şerhi yazmayı amaçladığını ifade eden şârih⁴⁹, yirmi çeşit olarak sunduğu hadis istihlaları ve hadis ilimi hakkında özet bilgiler sunmuştur. Kaynak eserde verilen râvi ismini tekrar etmemiş, kaynak eserde verilmediyse zikretmiştir. Şerh edilen eserin tertibini gözetmiş, her hadisi sırasıyla ve hiçbirini ihmal etmeden, neredeyse her kelimesini şerh etmiştir. Hadisten çıkarılacak manayı maddeler halinde vermesi konuyu toplu bir şekilde açıklama yapmasına imkân vermiştir. Akla gelebilecek muhtemel soruları da "Eğer denilirse..." lafzıyla başlayan bir pasaj halinde cevaplamayı uygun görmüştür.⁵⁰

Garîb lafızların açıklanmasında İsmâil b. Hammâd el-Cevherî'nin (ö. 400/1009'dan önce) *es-Sihâh*, ez-Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Fâik fî garîbi'l-hadis*'i gibi lügatları esas almış; okuyucunun anlayabileceği bir dil kullanarak açıklamalar eklemiştir. Sarf ve nahivle ilgili kullanım örnekleri vermesi de bu amaçla açıklanabilir. Hadislerden ulaşılabilecek fıkıh hükümleriyle ilgili konu başlıklarında önce Hanefî ve Şâfiî, daha sonra diğer fakihlerin görüşlerini vermiştir.⁵¹ Hadisleri yorumlarken fiili ve haberî sıfatların tevtilinde Eş'arî mezhebi doğrultusunda değerlendirme yapmıştır.⁵² *el-Mesâbih*'in nüshalarında mevcut hata ve farklılıklar üzerinde az da olsa

⁴⁶ Tahkik edenin mukaddimesi. Örnekler için bk. Ebû Abdullah Fazlullah b. Sadr Hasan et-Turibiştî, *Kitâbü'l-müeyesser fî şerhi Mesâbih'i's-sünne*, thk. Abdülhamid Hindâvî (Suudi Arabistan: Mektebe Nizar Mustafa Bâz, 2008), 1/122, 148, 150; 2/257, 369, 410; 3/369.

⁴⁷ Kâtib Çelebi, *Keşf*, 2/1699; Bağdatlı İsmail Paşa, *İzâhü'l-meknûn fi'z-Zeyl alâ Keşfi'z-zunûn an esâmî'l-kütüb ve'l-fünûn*, thk. Kılıslı Rifat Bilge (Tahran: Mektebetü'l-İslamiyye, 1967), 2/536.

⁴⁸ Muzhirüddin el-Hüseyn b. Mahmud el-Muzhirî, *el-Mefâtîh fî Şerhi'l-Mesâbih*, thk. Nureddin Talib (Dımaşk: Darü'n-Nevâdir, 2012), 1/3.

⁴⁹ Muzhirî, *el-Mefâtîh*, 1/3.

⁵⁰ Muzhirî, *el-Mefâtîh*, 1/50.

⁵¹ Muzhirî, *el-Mefâtîh*, 2/203.

⁵² Muzhirî, *el-Mefâtîh*, 4/114.

durmuştur.⁵³ Kaynaklara başvurması ender bir durum olup ayrıntı vermeksizin çoğunlukla yalnızca râvî ismini anmakla yetinir.⁵⁴

3.3. TÎBÎ'NİN EL-KÂŞİF'İ

el-Kandehlevî, genel olarak eserinde adını sıkça andığı Tîbî'den nakiller yapmıştır. Ebû Muhammed Şerefüddîn Hüseyin b. Abdullâh b. Muhammed et-Tîbî, *el-Kâşif an hakâiki's-süneni'l-Muhammediyye* adlı eserinde talebesi et-Tebrîzî'nin derleme çalışması *Mesâbîhu's-sünne*'ye eklemeler yaparak oluşturduğu *Mişkât*'ı şerh etmiştir.⁵⁵

Hadislerle bâb ilişkisini belirtmeye özen göstermiş, bir bütünlük içinde hadisleri konularıyla irtibat kurmak suretiyle şerh etmeye çalışmıştır.⁵⁶ Hadislerin yorumlanmasında en başta ayetlere başvurmuş,⁵⁷ ayetlerden sonra başka hadisleri de kimi zaman yorum yapmadan, kimi zaman da yorum ekleyerek vermiştir.⁵⁸ Hadisteki lafız farklılıklarını ortaya koymak ve kaynaklarını belirtmek amacıyla şerhe konu edilen eserin farklı nüshalarını bir arada değerlendirmeye de önem vermiştir.⁵⁹ Eserin şerhinde yalnızca açıklamalar yapmakla kalmayan şârih, yeri geldiğinde kaynak eser müellifine tenkitlerde bulunmuştur.⁶⁰ Tîbî şerhe başlamadan önce mukaddimede hadis usulü hakkında bilgi vermiş olsa da şerh esnasında yeri geldiğinde usul hakkında anlatımlarda bulunmuş ve terimlerin manalarını belirtmiştir.⁶¹ Müellif sahabî râvî bilgisini kısaca vermiş, ismin doğru şeklini ifade ederek isnad hakkında açıklamalar yapmıştır.⁶²

Şerh çalışmasında gereksiz tekrarların önüne geçmiş, önceden bahsedilen konuların yerlerini bildirerek konuyu açıklamaya devam etmiş,⁶³ bazı yerlerde de ahengi bozmadan, şerhe ihtiyaç duymadığı hadisleri,⁶⁴ benzer konuları içeren rivayetleri, uzun hadislerin gerekli görmediği kısımlarını şerh etmemiştir.⁶⁵ Dil, belâğât incelikleri üzerinde durmuş, muhtemel sorular dile getirip cevap ve açıklamalarla birtakım önemli hususlara değinmiş,⁶⁶ hadisten çıkarılacak kısa değerlendirmeleri belli ifadelerle zikretmiştir.⁶⁷

Müellif çokça istifade ettiği kaynakları bazı remizlerle belirtmiş, aynen ya da kısmen alınan görüş ve değerlendirmelerin kaynağı ifade edilmiştir. Daha ziyade en-Nevevî'nin derli toplu ve nadir rivayetleri kayıt altına alan bir şerh olarak gördüğü *el-Minhâc* adlı şerhinden istifade etmiştir. Kaynak belirtmediği yerlerde şahsî görüşlerini zikretmiştir. Eserde Hattâbî'nin *Meâlimu's-süneni* خط , Ferrâ el-Beğavî'nin *Şerhu's-sünne*'si حس , Nevevî'nin *Şerhu Sahîh-i Müslim*'i (Minhâc) مح , Zemahşerî'nin *el-Fâik* isimli eseri فا , Rağîb el-İsfahânî'nin *el-Müfredât*'ı غب , İbnü'l-Esîr el-Cezerî'nin *en-Nihaye*'si نه , Turibiştî'nin *el-Müyesser*'i تو , Kadı Nasıruddin el-Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) *Tuhfetü'l-ibrâr*'ı قض , Muzhiruddin Hüseyin b. Muhammed'in *el-Mefâtîh*'i مظ işaretleriyle gösterilmiştir.⁶⁸ Bazen bu alıntılar kısa olmuş, bazen uzun tutulmuştur. En önemlisi

⁵³ Muzhirî, *el-Mefâtîh*, 1/146; 1/402, 277; 2/225, 501.

⁵⁴ Muzhirî, *el-Mefâtîh*, 2/444, 445.

⁵⁵ Kâtib Çelebi, *Keşf*, 2/1478; Ayrıca bakınız: Selim Demirci, *Tîbî'nin Mişkât Şerhi ve Hadis Literatüründeki Yeri* (Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2015) ((TDV İslâm Araştırmaları Merkezi)).

⁵⁶ Tîbî, *Şerhu't-Tîbî*, 2/438, 451, 513.

⁵⁷ Tîbî, *Şerhu't-Tîbî*, 11/3484.

⁵⁸ Tîbî, *Şerhu't-Tîbî*, 10/3282.

⁵⁹ Tîbî, *Şerhu't-Tîbî*, 2/541, 671; 6/1955; 7/2312; 12/3773.

⁶⁰ Tîbî, *Şerhu't-Tîbî*, 3/801; 4/1122.

⁶¹ Örneğin, Tîbî, *Şerhu't-Tîbî*, 2/470; 3/901, 966, 1078; 7/2192.

⁶² Tîbî, *Şerhu't-Tîbî*, 4/1358; 1411.

⁶³ Tîbî, *Şerhu't-Tîbî*, 2/490.

⁶⁴ Tîbî, *Şerhu't-Tîbî*, 4/1171, 1234, 1328.

⁶⁵ Tîbî, *Şerhu't-Tîbî*, 3/1002, 1003; 9/2864.

⁶⁶ Tîbî, *Şerhu't-Tîbî*, 4/1127.

⁶⁷ Tîbî, *Şerhu't-Tîbî*, 9/2869; 10/3214.

⁶⁸ Tîbî, *Şerhu't-Tîbî*, 2/369.

de bu alıntıların kaynakları hususunda net bilgi verilmiş olmasıdır. Çok bilinen bazı kaynaklar ise genel isimlerle verilmiş; “cumhur”, “Ehl-i sünnet”, “Âlimler” gibi konu ve dönem bilgisi olmayanlar için anlaşılması zor referanslar da şerh çalışmasında yer almıştır.⁶⁹

Tîbî'nin musannifi yakından tanınması ve yazıldığı dönemde eserin ilk muhataplarından biri olarak eseri bilgi ve anlama süzgecinden geçirmesi, eseri yapı ve içerik bakımından muhkem hâle getirmiş, sonraki süreçte kaleme alınan şerhlerin de ilk ve en çok yararlandığı bir kaynak olmasına neden olmuştur.⁷⁰

3.4. ALİ EL-KÂRÎ'NİN (Ö. 1014/1605) MİRKÂTÜ'L-MEFÂTÎH ADLI ŞERHİ

Ebü'l-Hasan Ali b. Sultan Muhammed adıyla bilinen müellif el-Kârî, el-Heravî, el-Mekki nisbeleriyle bilinir.⁷¹ Horasan'ın Herat şehrinde, tahmini olarak h. 930 yılında doğmuş, 1014/1605 yılında Mekke'de vefat etmiştir.⁷² İlim ve takvasıyla tanınan el-Kârî birçok eser telif etmiştir. Yaşadığı dönemde hadis ilmine rağbetin azalması ve ilimle amel hususunda gevşeklik görmesi üzerine *Mişkâtü'l-Mesâbih* üzerine *Mirkâtü'l-mefâtih* adlı şerhi kaleme almıştır.⁷³ Eserin kaleme alınmasının bir amacı da fikhî delilleri bilmeyen halkın, Hanefîlerin meselelerinin kendi delillerine aykırı olduğu şeklindeki yanlış zanlarına karşılık vermektir.⁷⁴ Eser Kahire (1892), Pakistan (1972) ve Beyrut'ta (1994) basılmıştır.

Bâb başlıklarının ardından bâb ile ilgili ayet ve hadisleri belirtmiş, bazen gerekli bilgiler vermiştir. İlk geçtiği yerde râvi bilgisini vermiş, tekrar geçtiği yerde daha kısa tutmuştur. Kelimelerin açıklamasında dil ve lügat kitaplarıyla şiirlerden ve daha önceki şerhlerden istifade edilmiştir. Müellif, bazı yerlerde alıntı yaptığı şiirleri övmüş; kimi zaman da kendi şiirleriyle şerhe katkıda bulunmuştur. Güncel bilgi seviyesiyle tıp, ahlâk, psikoloji gibi ilim dallarından referanslar kullanmıştır. Muhtemel sorular sorulup cevaplar verilmiştir. Önceki âlimlerin görüşleri, yeri geldiğinde tenkit edilerek de olsa nakledilmiştir. Kısa ya da uzun açıklamalar yapıldıktan sonra şerh özetlenmiştir.

Kitab ve bâb başlıklarını şerh ederken kelimelerin sözlük ve ıstılah anlamlarını vermiş, ilgili gördüğü diğer konulara da temas etmiştir.⁷⁵ Bazı yerlerde oldukça ayrıntılı bilgiler veren müellif bazen de kısa bilgiler vermeyi yeterli görmüştür.⁷⁶ Bâb başlığıyla ilgili her zaman bir şey söyleme ihtiyacı hissetmemiş, bazı başlıklar hakkında sessiz kalmış, bazen de bâb başlığının yerini beğenmeyip tenkit etmiştir.⁷⁷ Bâb başlığıyla ilgili verdiği genel bilgiler bazen kendi görüşü olmuş, bazen de başka âlimlerin görüşü olmuştur.⁷⁸ Bâb başlığının hadis, dil bilgisi, fıkıh, mezheplerin görüşleri, tarih ve âlimlerin görüşlerinin dayanaklarıyla ilişkisi üzerinde durmuştur.⁷⁹

⁶⁹ Tîbî, *Şerhu't-Tîbî*, 9/2993; 10/3148; 3/997; 7/2160; 10/ 3151; 4/1190; 2/485.

⁷⁰ Selim Demirci, “Şerafüddin et-Tîbî ve Eserleri”, *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 5 (2015), 250.

⁷¹ Kâtib Çelebi, *Keşf*, 2/1159 Hayatı hakkında daha geniş bilgi için bk. İsmâî, Abdu'l-Melik, Semdün-Nücümü'l-Avâli fi Enbâi'l-Evâil ve't-Tevâli, Kahire 1379, IV, 394; Şevkânî, Kadî Muhammed ibn Ali, el-Bedru'd-Tâli' bi-Mehâsine men Bade'l-Karnî's-Sâbi', Beyrut trs., I, 305; Leknevî, Muhammed ibn Abdilhay, el-Fevâidü'l-Behiyye fi Terâcimi'l-Hanefiyye ve Aleyhi Ta'likatü's-Seniyye ala'l-Fevâidü'l-Behiyye, Beyrut 1998, s. 515; Leknevî, et-Ta'lîku'l-Mumecced ala Muvattai'l-İmâm Muhammed, Beyrut 1991, I, 106-108; Kannûcî, Muhammed Ebu't-Tayyib, Tâcu'l-Mukellel min Cevâhir Meâsiri't-Tirazi'l-Âhir ve'l-Evvel, Beyrut 1983, s. 398; Zirikî, Hayreddîn, A'lâm, Beyrut 1990, V, 12; Semâ', Muhammed Abdurrahman, Molla Aliyyu'l-Kârî Fihrisu Muellefâtihî ve mâ Kutibe Anh, Dubâi 1993, s. 4; Merâğî, Mustafa, Fethu'l-Mubîn, fi Tabakâti'l-Usuliyîn, Beyrut 1974, III, 89; Muhammed Muhibbî, *Hulâsâtü'l-eser fi a'yâni'l-karnî'l-hâdî aşar* (Beyrut, ts.), 3/185-186.

⁷² Ebü'l-Hasan Nürüddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Kârî el-Herevî Ali el-Kârî, *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*, thk. Abdülfettah Ebü Gudde (Beyrut: Dârü'l-Erkam, ts.), Tahkik edenin mukaddimesi.

⁷³ Ebü'l-Hasan Nureddin Ali b. Sultan Muhammed Ali el-Kârî, *Mirkâtü'l-Mefâtih Şerhu Mişkâtî'l-mesâbih* (Beyrut, 2007), 1/36.

⁷⁴ Ali el-Kârî, *Mirkât*, 1/10.

⁷⁵ Ali el-Kârî, *Mirkât*, 1/405.

⁷⁶ Ali el-Kârî, *Mirkât*, 3/110.

⁷⁷ Ali el-Kârî, *Mirkât*, 4/299; 11/332.

⁷⁸ Ali el-Kârî, *Mirkât*, 5/5.

⁷⁹ Ali el-Kârî, *Mirkât*, 9/306; 4/3; 10/96; 6/261; 3/381; 5/378; 3/215.

Rivâyetlerin senedleri hakkında değerlendirmelerde bulunmuş, hadislerin sıhhatinde râvilerin sika olması ve senedde kopukluk olmaması şartını aramıştır. Kaynak eserde rivayetlerin sened olmaksızın verilmesine rağmen şârihin bu konudaki hassasiyet ve gayreti çok dikkat çekicidir.⁸⁰ Râvileri değerlendirmiş, onlarla ilgili bilgilerde düzeltmeler yapmış, isimlerinin okunuşu hakkında bilgi vermiş, tâbiûndan râvileri belirtmiş, sened hakkında nihâî bilgiyi vermiştir.⁸¹ Metni tahlil ederken ihtilâfû'l-hadîs alanına girmiş, nesh, cem' ve telif gibi birbirine aykırı görünen hadislerin anlaşılmasında üretilen çözümler üzerinde durmuştur. Aynı amaçla nâsih-mensuh, esbâb-ı vürûdi'l-hadis ilimleri de istifade ettiği alanlardan olmuştur. Metnin ziyadelikleri, farklılıklarına değinmiş; kelime tahlillerine yer vermiştir.⁸² Rivâyetlerin sıhhatini değerlendirirken cerh ve ta'dil bilgilerinden yararlanmış, özellikle şerhte verdiği hadislerin sıhhat seviyesi hakkında bilgi vermiş, bazen de zayıf rivâyetler kullanmış; bazı yerlerde de diğer âlimlerin hadisin güvenilirliği hususunda verdiği bilgilere itibar etmemiştir.⁸³

Sade, anlaşılır bir dil kullanarak hadisleri ayetlerle açıklamış, ayet-hadis ilişkisi üzerinde durmuş, hadislerin ihtilâflı yönlerine ayet ile ışık tutmuş; hadisleri de ayetlerin tefsiri için kullanmıştır.⁸⁴ Başka âlimlerin görüşünü ifade etmekle kalmamış, kimi zaman onları onaylamış; bazen de tenkit ederek kendi görüşünü savunmuştur. Hanefî olmasından dolayı mezhebinin görüşlerini öne çıkararak savunmuştur. Bazen bu da uzun süren nakillerde bulunmasına neden olmuş, Hanefî mezhebi görüşlerine başvuruda önemli bir kaynak haline dönüşmüştür. Hadislerin güncel siyasi-kültürel hayata taşınması anlamına gelebilecek örf-âdet bilgileri; İslâm coğrafyasının güncel durumu gibi bilgiler de vermiştir. İstihlâları açıklamış; rivâyetler arasındaki ilişkiyi kurmuş ve hadisleri başka hadislerle, sahâbe, tâbûn ve diğer âlimlerin görüşleri, peygamberlerin sözleri, tasavvuf erbabının fikirleri gibi çok çeşitli kaynaklardan istifadeyle açıklama yoluna gitmiştir.⁸⁵ Yazıldığı dönemden günümüze kadar kendisinden bolca istifade edilmiştir.⁸⁶

3.5. ED-DİHLEVÎ VE LEMEÂTÜ'T-TENKÎH ADLI ŞERHİ

Hindistan'a ilk göçenlerden Muhammed et-Türk el-Buhârî'nin (ö. 790/1388) soyundan gelen Abdülhak b. Seyfeddin ed-Dihlevî 958/1551 yılında Delhi'de doğdu. Hafızlık, Arapça öğrenimi ve İslâmî ilimleri tahsilini bitirdiğinde yirmi iki yaşındaydı. Bir süre hocalık yaptıktan sonra gittiği Hicaz'da *Kenzü'l-ummâl* müellifi Ali el-Müttakî'nin (ö. 975/1567) talebesi Abdülvehhâb b. Veliyyullah el-Muttakî'den iki yıl ders aldı. 1000/1592 yılında döndüğü Delhi'de medrese kurmuş; Hint yarımadasında hadis ilminin temelini atmıştır. Cehalet, sapık fırkalar, bozuk tasavvuf ekolleri, bid'at ve hurafenin kol gezdiği bölgede sünneti ihya etmek ve bid'atları ortadan kaldırmak amacıyla eserler telif etti. Tasavvufun fıkha muhtaç olduğunu ve şeriatla amelin her şeyden önce geldiğini savunan ed-Dihlevî hadis ilimlerinde uzun yıllar hocalık yapmış, Hanefî fıkhındaki derin anlayışı, yetiştirdiği talebeler, eserleri ile İslam'a hizmet etmiş lider bir mürşit olarak tanınmıştır. *Sahih-i Buhârî*'yi Farsçaya tercüme etmiş ve yüze yakın eserleri arasında *Lemeâtü't-tenkîh fî şerhi Mişkâti'l-Mesâbîh* adıyla Arapça, *Eşî'ati'l-lemeât* (Leknev, 1873) adıyla Farsça bir şerhiyle meşhur olmuştur. 1052/1642 yılında Delhi'de vefat etmiştir.⁸⁷

Lemeâtü't-tenkîh, ed-Dihlevî'nin en kıymetli ve en büyük hacimli eserlerinden biridir. Daha önce, halkın kullandığı Farsça kaleme aldığı *Mişkât* şerhini o günün şartlarında tam olarak tüm

⁸⁰ Ali el-Kârî, *Mirkât*, 1/519, 523, 528; 3/180; 1/92.

⁸¹ Ali el-Kârî, *Mirkât*, 1/493; 5/144; 1/161, 468; 4/154; 3/211.

⁸² Ali el-Kârî, *Mirkât*, 3/57, 135; 1/144, 149.

⁸³ Ali el-Kârî, *Mirkât*, 1/508; 3/200; 1/142, 246; 4/390.

⁸⁴ Ali el-Kârî, *Mirkât*, 1/147; 11/295; 5/171; 3/178; 1/162, 464.

⁸⁵ Ali el-Kârî, *Mirkât*, 3/69, 154, 247; 1/158; 5/170; 3/216; 5/126, 4; 1/477; 5/189.

⁸⁶ Daha geniş bilgi için bakınız: Rufet Şirinov, *Ali el-Kârî ve Şerh Metodu (Mirkâtul'l-Mefâtih Örneği)* (Necmettin Erbakan Üniversitesi, Doktora Tezi, 2019) ((TDV İslâm Araştırmaları Merkezi)).

⁸⁷ İsmail Hakkı Ünal, "Dihlevî, Abdülhak b. Seyfeddin", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 28 Nisan 2024).

MUHAMMED İDRİS EL-KANDEHLEVÎ'NİN ET-TA'LÎKU'S-SABÎH ALÂ MİŞKÂTÎ'L-MESÂBÎH'TEKİ ŞERH YÖNTEMİ VE ESERİN HADİS ŞERH LİTERATÜRÜNDEKİ YERİ

güzelliğiyle telif edemediğini düşünmesi ve ilim erbabının da faydalanmasını istediğinden dolayı Arapça olarak *Lemeât*'ı telif etmiştir.⁸⁸

Şârih 1025/1616 yılında tamamladığı eserinde dil kaynaklı anlaşılma güçlüğüne kavuşturmak, fıkıh meselelerini de gayet anlaşılır ve kolay bir üslupla açıklamayı amaçlamıştır. Nitekim böylece Hanefî fıkhıyla hadislerin arasındaki uyumu da ortaya çıkarmaya çalışmıştır. Dil kurallarına bağlı olarak manaları açıklamak, nahiv ilkelerinin uygun gördüğü çeşitli yapıların irablarını yapmak müellifin ana hedeflerinden olmuştur. ed-Dihlevî, bu şerhi kaleme alırken güncel faydaları kapsayan, fıkıh meselelerini içine alan bir arayışla anlama ve kavrama çeşitliliğini belirtmek ve lafızların tam zaptını netleştirmek gibi yol ve yöntem belirlemiştir. Aynı zamanda râvi isimlerindeki hataları düzeltmek, bir yerde râvi bilgisi verildiğinde tekrar vermemek, gereksiz ve usandırıcı uzunluktan ve anlamayı yetersiz kılacak kısalıktan kaçınmak düşüncesini de konuyla ilgili birçok eser telif etmiş olmanın verdiği bir güvenle savunmuştur. Eserin başında bazı hadis ıstılahları hakkında açıklayıcı bilgiler verdiği bir mukaddime yazan şârih bu mukaddimeyi de fazla uzatmak istememiştir. *Miškât*'ın ilk şârihi et-Tîbî'den ve diğer şârihlerden gerektiğinde nakiller yaptığını belirten müellif, bu nakilleri kimi yerde uzunca; kimi yerlerde de kısaca yaptığını ifade etmektedir. Nakil yapmak ya da terk etmeyi de ancak belli bir maksat ve ifade ediş tarzıyla yapmış, bunu ancak anlayış kabiliyeti olan ve basiret sahibi kimselerin anlayabileceğini kaydetmiştir. Abdülaziz el-Ebherî'nin (ö. 895/1492) *Minhâcu'l-Miškât*, İbn Hacer el-Heytemî'nin (ö. 974/1567) *Fethu'l-ilâh fî şerhi'l-Miškât*, Muhammed Tâhir b. Alî el-Fettenî'nin (ö. 986/1578) *Mecma'u bihâri'l-envâr fî garâ'ibi't-tenzîl ve letâ'ifi'l-ahbâr*, İbn Hacer el-Askalânî'nin *Fethu'l-Bârî*, Atâullah İbnü'l-Emir el-Heravî'nin (ö. 1000/1592) *Ravzatü'l-ahbâb* adlı eserlerinden bolca istifade etmiştir.

Kâdî İyâz el-Yahsubî'nin (ö. 544/1149) *Meşâriku'l-envâr*, Hanbelî mezhebinin görüşlerini aldığı Ömer b. Hüseyin el-Hırakî'nin (ö. 334/946) *Muhtasar*, Şâfiî mezhebi için Abdülgaffâr el-Kazvî'nin (ö. 665/1266) *el-Hâvi's-sağir*, Mâlikî mezhebinde Abdullah b. Ebî Zeyd el-Kayrevânî'nin (ö. 386/996) *Risâle* adlı eserlerini esas almıştır. Taassuptan uzak bir şekilde Hanefî mezhebi için de Kemâlüddîn İbnü'l-Hümâm'ın (ö. 861/1457) *Hidâye* şerhi *Fethu'l-kadîr* adlı eserden yararlanmıştı.

Şerh etmediği çok az hadis bırakarak ilk şârihlerin aksine, kaynak kitabı neredeyse tamamen şerh etmeye çalışmıştır. Her râvi ismini tüm fasıllarda yazmış, her biri için bir rakam vermiştir. Sahâbi ismini yazmış, bâb başlıklarının anlam ve hükmünü belirtmeyi çok önemsemiştir. Bunu gerçekleştirmek için tüm ilmîni kullanmıştır. Şerhin adını bizzat koyan şârih, bu çalışmanın karşılığında Allah'tan bir ecir umarak, bir başkasından hiçbir karşılık beklemediğini dile getirmiştir.⁸⁹

Mesâbihu's-sünne ve *Miškâtü'l-Mesâbih* ile musannifleri; *Miškâtü'l-Mesâbih* üzerine yapılan şerh çalışmaları hakkında verilen genel bilgilerden sonra *et-Ta'lîku's-sabîh alâ Miškâtü'l-Mesâbih*'in telifinde takip edilen yöntem ve eserin diğer şerhler arasındaki yeri üzerinde durulacaktır.

4. MUHAMMED İDRİS EL-KANDEHLEVÎ ET-TA'LÎKU'S-SABÎH ALÂ MİŞKÂTÎ'L-MESÂBÎH

Muhaddis, fakih, sûfî, çok kıymetli eserleriyle tanınan bir din alimi Muhammed İdrîs el-Kandehlevî'nin tam adı Mevlâna Muhammed İdrîs bin Muhammed İsmail bin Muhammed İshak bin Ebi'l-Kasım Muhammed bin el-Müftü ilâhi Bahş'tır. Nesep bakımından anne tarafı Hz. Ebû Bekr es-Sıddîk'a (ö. 13/634) dayandığı için Sıddîkî; baba tarafı Hz. Ömer'e (ö. 23/644) dayandığından dolayı el-Fârûkî, doğum yeri itibarıyla Kandehlevî, mezhep bakımından Hanefî-Mâtürîdî

⁸⁸ Ebü'l-Mecd Abdülhak b. Seyfiddîn b. Sa'dillâh ed-Dihlevî, *Lemeâtü't-tenkih fî şerhi Miškâtü'l-Mesâbih*, thk. Takiyyüddîn Nedvî (Dâru'n-Nevâdir, 2014), 1/88.

⁸⁹ Dihlevî, *Lemeâtü't-tenkih fî şerhi Miškâtü'l-Mesâbih*, 1/84-97.

nisbeleriyle tanınmıştır. Hicrî 1317/miladi 1899 yılında Hindistan'ın Madhya Pradesh eyaletinin merkezi olan Bhopal kentinde doğdu.⁹⁰

Dokuz yaşında hafızlığını ikmâl etti. Tehâne Bon'da Muhammed Eşref Ali Tehânevî'nin (ö. 1362/1943) medresesinde Arapça, Farsça, sarf, nahiv ve diğer ilimleri öğrendi. Mevlânâ Abdullah Gangohî'den (ö. 1360/1941) mantık ilmini aldı. Bu ilk öğrenimden sonra Mezâhirü'l-ulûm'da lûgat, akaid, fıkıh, fıkıh usulü, hadis, hadis usulü, tefsir ve tefsir usulü gibi birçok ilim dalında eğitim alarak on dokuz yaşında mezun oldu.

Dârü'l-Ulûm Diyobend'de önde gelen muhaddislerinden Enver Şah el-Keşmîrî (ö. 1352/1933), *Fethu'l-mülhim bi-şerhi Sahîh-i Müslim* müellifi Şebbîr Ahmed Osmânî (ö. 1369/1949), Müftü Azizurrahman (ö. 1347/1928) ve Seyyid Asgar Hüseyin (ö. 1364/1945) gibi hocalardan hadis eğitimini tamamlayarak 1920 yılında mezun oldu.⁹¹

Naklî ve aklî ilimleri tahsilin ardından Delhi'de Medrese-i Emîniyye, Dârü'l-Ulûm Diyobend, Haydarâbâd Dekken gibi dönemin ünlü ilim merkezlerinde toplamda yaklaşık on yıl boyunca müderrislik yaptı. Bir taraftan da telif çalışmalarına devam etti. *et-Ta'liku's-sabîh alâ Mişkâtî'l-Mesâbîh* adlı eserin basımından sonra İbn Hacer el-Askalânî'nin *Fethu'l-bârî* adlı eserini mütalaa etti.⁹²

Bahâvalpûr valisinin daveti üzerine Câmia-i Abbâsiyye'de şeyhü'l-hadîs olarak eğitim verdi. Müftü Mahmud Hasan'ın (ö. 1339/1920) isteği üzerine Lahor'daki Câmia-i Eşrefiyye'de baş müderris olarak vefatına kadar hadis ve tefsir hocalığı yaptı. 7 Receb 1394/27 Temmuz 1974 tarihinde vefat etti.⁹³

Halil Ahmed es-Sehârenpûrî (ö. 1346/1927), Müftü Azizurrahman Osmânî, Habîburrahman Osmânî (ö. 1348/1929), Muhammed Enver Şah el-Keşmirî, Eşref Ali et-Tehânevî, Asgar Hüseyin ed-Diyobendî (ö. 1364/1945), Şebbîr Ahmed Osmanî, Zafer Ahmed et-Tehânevî (ö. 1394/1974) gibi isimler meşhur hocaları arasındadır. Muhammed Yusuf el-Bennûrî (ö.1397/1977), Müftü Atîkurrahman Osmânî (ö. 1404/1948), Mevlânâ Ubeydullah Enver (?), Reşid Ahmed el-Calenderî (?) de bilinen talebelerindendir.⁹⁴

el-Kandehlevî'nin kaleme aldığı çok kıymetli eserlerden biri de *et-Ta'liku's-sabîh alâ Mişkâtî'l-Mesâbîh*'dir.⁹⁵ Müellif, hayatını hadis ilminin öğretilmesine yönelik bir hizmet anlayışıyla vakfetmiş ve bu alanda iyi eğitim almış ve bilgilerini ilim taliplerine öğreten, eser üreten alimlerden biri olarak tanınmıştır. *Miškât* üzerine kaleme aldığı şerh de bu eserlerden biri olmuştur. Daha önce bu hadis eseri üzerine telif edilen şerhler arasında da el-Kandehlevî'nin çalışması ayrı bir değer ifade etmektedir.

Müellif, bu çalışmayı hocası Enver Şah el-Keşmîrî'nin teşvik ve talebiyle yazmaya koyulmuştur. Bu da hocanın ilmini takdir ettiği öğrencisine anlamlı bir iltifatı olarak dikkat çekmektedir. İlk olarak dört cilt halinde Dimaşk'ta 1354/1934 yılında basılan bu eserin müellifi genel olarak hadislerin inceliklerini, onlardan çıkartılacak dersleri, gizli kalmış hikmetli yönlerini, hakikatlerini ortaya koyup beyan etmeyi esas almıştır. Derinlikli yönlerini, hassas

⁹⁰ Ahter Râhî, *Tezkire-i ulemâ-i Pencab* (Lahor, 1981), 2/609; Muhammed Miyan Siddîkî, *Tezkire-i Mevlânâ Muhammed İdris Kandehlevî* (Lahor: Mektebe-i Osmâniyye, 1977), 31.

⁹¹ Siddîkî, *Tezkire-i Mevlânâ Muhammed İdris Kandehlevî*, 35; Kârî Füyûzurrahman, *Meşâhîr-i Ulemâ* (Lahor: Frontier Publishing Company, ts.), 1/432.

⁹² Abdülhamit Birişik, "Kandehlevî, Muhammed İdrîs", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001).

⁹³ Füyûzurrahman, *Meşâhîr-i Ulemâ*, 1/439, 443.

⁹⁴ Muhammed Sa'd Siddîkî, *İlm-i hadis or Pakistan me uski hidmet* (Lahor, 1988), 366.

⁹⁵ Tespit edebildiğimiz kadarıyla müellifin 44 adet eseri olduğu bilinmektedir. Çalışmamız özellikle *et-Ta'liku's-sabîh* üzerine odaklandığı için diğer eser bilgileri burada verilmemiştir. Diğer eserler hakkında bilgi için bk. İbrahim Urgancı, *et-Ta'liku's-sabîh Özelinde Muhammed İdris el-Kandehlevî'nin Hadis Şerhçiliği* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 31-37; Birişik, "Kandehlevî, Muhammed İdrîs".

değerlendirmeleriyle dil ilimleri ışığında ifade eden el-Kandehlevî, bu alanda uzmanlığıyla bilinen diğer alimlerin eserlerinden de istifade etmiştir.

4.1. EL-KANDEHLEVÎ'NİN ET-TA'LÎKU'S-SABÎH'TEKİ ŞERH METOTU

Müellif, rivâyetlerde yer alan kapalı kelimeleri açıklarken, üzerinde durulmasını gerekli gördüğü ifadeler için Ebû Ubeyd Kasım b. Sellâm (ö. 224/838), el-Herevî (ö. 401/1011), İbnü'l-Esîr (ö. 606/1210), Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415), Tahir b. Ali el-Fettenî gibi lügat âlimlerinin eserlerine başvurmuştur.⁹⁶ Bazı yerlerde de garib lafızlar hakkında bizzat açıklamalarda bulunmuştur.⁹⁷ Eserinde metinlerin tamamıyla ilgili gramer tahlili yapmamış olsa da özellikle hükmün yapısını belirleyecek yerlerde cümle yapısının anlaşılması ve öğeleri arasındaki ilişkiyi tespit ederek gramer tahlillerinde bulunmuştur.⁹⁸ Kelimelerin anlamını açıklamada semantik tahliller yapmış kök anlamı bakımından kelimeyi tahkik etmeye çalışmıştır.⁹⁹ Lafız manasını tespitinde dil kaidelerinden istifade eden şârih, bu maksatla Arap şiirindeki kullanımları delil göstermiştir.¹⁰⁰ Diğer şârihlerde olduğu gibi hadislerde geçen kelime ve ifadelerin anlaşılması için ayetleri tüm kitab ve bâb başlarında delil göstermiş, ayetlerin ışığında hadislerin anlaşılmasında Kur'an-sünnet bütünlüğünü vurgulamıştır.¹⁰¹

Hadislerin anlaşılmasında diğer hadislerin pekiştirici, açıklayıcı, ihtilafları giderici mahiyette bir başvuru kaynağı olması el-Kandehlevî için de bir esastır.¹⁰² Şârih, hadisleri doğru anlama ve anlamlandırma maksadıyla kaleme aldığı eserinde yalnızca metin içi verilerden yararlanmış değildir. Yalnızca literal bakış açısıyla şerh yapmakla kalmamış, metin dışı bilgilerden de yararlanmıştır.¹⁰³ Muhtelif rivayetler ve farklı tarikler de el-Kandehlevî'nin hadis anlamada ihmal etmediği kaynaklar olmuş, hadislere bütüncül bir bakış açısına sahip olduğunu göstermiştir.¹⁰⁴ İlk bakışta çelişik görülen hadisler için yerine göre te'vîl, cem' ve telif ile nesih, tercih ve tedricilik yollarını çözüm olarak önermiştir.¹⁰⁵

Şerh çalışmasında rivâyetleri değerlendirirken yeri geldiğinde kelâmî konulara değinen müellif, itikadî tartışmaları konu edinmiş; mensup olduğu Ehl-i sünnet anlayışının yaklaşımını belirtmiş ve en isabetli bakış açısı olarak delillerle savunmuştur.¹⁰⁶ Sahâbî râviler dışındaki râviler yazılmamış olsa da el-Kandehlevî, belli yerlerde rivâyetlerin sıhhat seviyesi ve râvilerin biyografileri hakkında bilgiler vermiştir. Fakat sened tahlili yapmış olması ya da senedin sıhhatini dikkate almasının yanında yeri geldiğinde başka sıhhatli hadislerle uyumlu olduğunda bu rivâyeti de değerlendirmiştir.¹⁰⁷

Müellif eserinde fikhî değerlendirmelere de yer vermiştir. Fakiherin delilleri ve yorumlarını mezheplerin temel kaynaklarından yararlanarak nakletmesi, bir başka ifadeyle mukayeseli bir fıkıh bilgisi vermiş olması eserin en çok öne çıkan yönlerindedir. Bu bakımdan zengin bir kaynak olan *Mirkâtü'l-mefâtih* çokça iktibaslar yaptığı eserlerden olmuştur. Diğer mezheplerin görüşlerini de vermiş olsa da özellikle Hanefî fikhını tercih edilme yönlerini vurgulayarak zikretmiştir.¹⁰⁸ Fikhî görüşlere yer vermesi bu şerhin yalnızca fıkıh eksenli bir şerh olduğunu göstermez. Bilakis

⁹⁶ Muhammed İdris el-Kandehlevî, *et-Ta'liku's-sabih alâ Mişkâtî'l-Mesâbih* (Beyrut, 2004), 5/141.

⁹⁷ Kandehlevî, *et-Ta'lik*, 3/188.

⁹⁸ Kandehlevî, *et-Ta'lik*, 2/7; 5/254.

⁹⁹ Kandehlevî, *et-Ta'lik*, 2/357, 412.

¹⁰⁰ Kandehlevî, *et-Ta'lik*, 3/474.

¹⁰¹ Kandehlevî, *et-Ta'lik*, 5/172.

¹⁰² Kandehlevî, *et-Ta'lik*, 3/355.

¹⁰³ Kandehlevî, *et-Ta'lik*, 3/50.

¹⁰⁴ Kandehlevî, *et-Ta'lik*, 4/145; 3/441, 459.

¹⁰⁵ Kandehlevî, *et-Ta'lik*, 6/258, 46; 4/342; 3/386; 3/464; 2/17, 122.

¹⁰⁶ Kandehlevî, *et-Ta'lik*, 6/386, 397.

¹⁰⁷ Kandehlevî, *et-Ta'lik*, 4/70; 6/15; 1/293.

¹⁰⁸ Kandehlevî, *et-Ta'lik*, 3/354-503; 4/5.

şârih birçok yerde fikhî hükümler ekseninden öte genel İslâmî ilkeler açısından okuyucuya bilgiler vermiştir.¹⁰⁹

Hadis ve sünnet anlayışının bir yansıması olarak el-Kandehlevî, rivâyetlerin bağlayıcılığı üzerinde durmuş, hadislerden hangi hükümlere ulaşılabileceğini özellikle izah ederken bir fakih tavrından uzak olsa da fıkıh ilminin ilke ve kavramlarını kullanmış, şer'î delillerden hükme ulaşma usulleri hakkında da okuyucuyu bilgilendirmiştir.¹¹⁰ Şerhin yalnızca kelime ve cümle anlamlarını vermekle kalmamış, şer'î hükümlere esas olan illetleri tespit ve naslarda gözetilen gayelerin tespiti konusuna yer vermiştir.¹¹¹

el-Muhâsibî (ö. 243/857), Ebû Talib el-Mekkî, el-Kuşeyrî (ö. 465/1073), es-Serrâc (ö. 378/988), el-Hucvirî (ö. 470/1077), el-Gazâlî (ö. 505/1111), İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240) gibi mutasavvıfların yorumlarından yararlanan şârih, işârî açıklamalar barındıran tasavvuf geleneğinin hadis şerhçiliği anlayışından örnekler sunmuştur.¹¹²

Yararlandığı eser ve müelliflerin görüşlerini verirken önce isim bilgisi belirtmekte, ardından bu görüşleri genel manada ifade edecek özet ya da metni aynen vermektedir.¹¹³ Nakilde bulunduğu bilgileri kendisine ait görüşlerden ayırt edilecek şekilde, nakledilen kaynaktaki orijinal haline bir müdahalede bulunmadan aktarmaktadır. Bunun için nakillerin ardından kaynak bilgisi için remizler kullanmaktadır.¹¹⁴ Başkasına ait olup kendisinin de onayladığı görüşler dışında yalnızca kendi adına açıklamada bulunduğu ise alçakgönüllü bir eda ile “قال العبد الضعيف”, zayıf kul dedi ki”, sözlerini kullanmaktadır.¹¹⁵ “فائدة”, “Fâide” başlıkları ardından konuda önemli gördüğü hususları açıklamış ve uyarılarda bulunarak hadisin anlam kapsamını tamamlayacak ek bilgiler sunmuştur.¹¹⁶ Soru-cevap faslı açarak, ya da “تنبيه = Tenbih” şeklindeki başlıklarla hadisin kendisine has özellikleri, sünnet kültürü içindeki yeri ve konumu, İslâm âlimlerinin değerlendirmelerini nakledip açıklamaktadır.¹¹⁷ Kaynak eserin kitab-bâb isimlendirmelerine riâyet etmekle birlikte gerekli gördüğü bazı konuları “حقيقة التوكل = Tevekkülün Hakikati”, “بيان فضيلة الصبر = Sabrın Üstünlüğünü Beyan” başlıkları gibi alt başlık mahiyetinde attığı başlıklar altında işlemiştir.¹¹⁸

4.2. ET-TA'LÎKU'S-SABÎH'İN YAPISAL ÖZELLİKLERİ

el-Kandehlevî şerh ettiği *Miškât*'ın rivayetleri üzerinde herhangi bir tasarrufta bulunmamış, gerek tasnif ve gerekse tertip bakımından şerh çalışmasında aynı metodu takip etmiştir. Harfi harfine ya da her bir kelime üzerinde durarak şerh yapmayı uygun bulmamış, birden fazla bâb ve rivâyet demetini birlikte ele almıştır. Bazen de uzunca bir metni topluca şerh etmeyi tercih etmiştir. Sayfa başında *Miškât* metni yer almış, bir çizgiyle şerh metninden ayrılmış; şerh metninden daha büyük bir puntuyla yazılmıştır. Ne kaynak eserdeki bir rivayeti özet olarak kaydetmiş; ne de tamamen ihmal etmiştir. Şerh edilecek metnin şerh ile aynı sayfada görülmesine özen gösterilmiş, asıl kaynaktaki metinden aynı sayfada şerh edilmeyecek kısım sonraki sayfada verilmiştir.

¹⁰⁹ Kandehlevî, *et-Ta'lik*, 3/70, 354.

¹¹⁰ Kandehlevî, *et-Ta'lik*, 1/173; 5/119; 3/356.

¹¹¹ Kandehlevî, *et-Ta'lik*, 2/263; 6/80.

¹¹² Kandehlevî, *et-Ta'lik*, 1/74.

¹¹³ Kandehlevî, *et-Ta'lik*, 1/61; 2/411.

¹¹⁴ Kandehlevî, *et-Ta'lik*, 2/52, 171, 157.

¹¹⁵ Kandehlevî, *et-Ta'lik*, 2/40, 7.

¹¹⁶ Kandehlevî, *et-Ta'lik*, 1/67.

¹¹⁷ Kandehlevî, *et-Ta'lik*, 1/72.

¹¹⁸ Kandehlevî, *et-Ta'lik*, 6/71,72.

Her kelime/cümle şerh edilmese de şerh edilecek metinden bir parça zikredilir ve ardından gerektiği kadar açıklama yapılır. Okuyucu kaynak eserdeki metni orijinal haliyle görebildiği için hangi kelime/cümle odağında açıklama yapıldığını ve kaynak eserdeki karşılığını idrak etme imkânına sahip kılınmıştır. Her bir kelime, cümle ya da rivayet şerh edilmiş olmasa da kaynak eserde geçen ifadeler pasaj olarak ve genel çerçeve bakımından topluca şerhe konu edilmiştir.¹¹⁹

Şerh edilen eser müellifinin verdiği bâb başlıkları şerhe pek konu edilmemiş olsa da kitab-bâb uyumu konusyla hiç ilgilenmediği anlamına gelmez.¹²⁰ Şârih yalnızca şerh kaynak eserdeki rivâyetlerle yetinmez. Bu da kaynak eserde sınırlı tutulan rivâyet sayısını çoğaltmış ve ilgili başka rivâyetleri de bir araya toplayan bir çalışma anlamına gelmektedir. Bu durum bir görüşe delil getirme, muhtelif icthadların neden ve dayanaklarını açıklama maksadı taşır. Bu da sonuçta şerh çalışmasında kaynak eserle sınırlı kalmama çabasına işaret eder. Ayrıca kaynak eser içeriğine ek olarak zikredilen ayet, hadis ve bazı alimlerin görüşleri, ilgili kitab-bâb başlıklarıyla yapı ve anlam bakımından bir uyum arz etmektedir.¹²¹

Bu bilgiler, şârihin kendisini kaynak eserle sınırlamadığını, zengin bir içerik katkısı sunarak diğer alimlerin de görüşlerinden yararlanmak suretiyle kapsamlı ve uyumlu bir şerh taslağını hayata geçirebildiğini göstermektedir. Başka bir ifadeyle şârih, belli rivâyetlerin belirlediği yapıyı zenginleştirmekle kalmamış, yeni bir yapı ve istikamet ortaya koyarak daha geniş bir perspektif tasarlamıştır.

et-Ta'lîku's-sabîh müellifi esere engin Kur'ân ve hadis bilgisini yansıtmış; tefsir, hadis, kelâm eserlerinden ve özellikle Hint Alt Kitası İslâm âlimlerinden çokça yararlanmış. Eserde en çok istifade edilen 47 kaynaktan özellikle *Mişkât* şerhlerinden *et-Turibiştî'nin el-Müeyesser*, *Tîbî'nin el-Kâşif*, *Ali el-Kârî'nin Mirkât*, *Abdülhak b. Seyfeddin ed-Dihlevî'nin* (ö. 1052/1642) *Lemeât* ve *Muzhiruddin el-Muzhirî'nin el-Mefâtih* adlı şerh çalışmaları dikkat çekmektedir.¹²²

Mesâbîhu's-sünne ve *Mişkâtul-Mesâbîh* konulu şerhlerden hepsini mukayese etmek çalışmamızın hacmini aşacaktır. Burada özellikle el-Kandehlevî'nin şerhi ile onun eserinde en çok istifade ettiği şerhler arasında bir karşılaştırma yapmak uygun olacaktır. Böylece *et-Ta'lîku's-sabîh*'in bu şerhler arasında edindiği konumu anlamak mümkün olacaktır.

4.3. ET-TA'LÎKU'S-SABÎH İLE DİĞER ŞERHLERİN KARŞILAŞTIRILMASI

el-Kandehlevî'nin yararlandığı bu şerhler hakkında yukarıda verilen genel bilgiler ışığında bu şerhler ile *et-Ta'lîku's-sabîh* arasında mukayese yapıldığında ortak yön ve özelliklerinin çok olduğu, hadisi anlama ve yorumlama bakımından aynı amaç, metot ve içeriklere sahip olduğu

¹¹⁹ "İbn Ömer'den naklen haber verildi ki, Hz. Peygamber (s.a.v) şığardan nehiy buyurmuşlardır" şeklinde geçen rivâyet hakkında hiçbir açıklama ya da yoruma gidilmemesi bu uygulamanın bir örneği olarak zikredilebilir. Bk. Kandehlevî, *et-Ta'lîk*, 4/29.

¹²⁰ "باب غسل الميت و تكفينه" = Cenazeyi Yıkama ve Tekfin" başlığı altındaki hadisleri şerh etmeye başlamadan aynı başlığı

atıp "أى هذا باب فى بيان حكم غسل الميت وهو مشتمل على أمور" = Bu bâb cenazenin yıkanması hükümleri hakkındadır ve birtakım konuları kapsar" lafzıyla konuya giriş yapması örneğinde olduğu gibi birçok yerde bu uyuma üstü kapalı bir gönderme yapmıştır. Kandehlevî, *et-Ta'lîk*, 2/301.

¹²¹ Şu örnekler bk. *بيان حقيقة النبوة* (Beyânu Hakikati'n-Nübüvve), *باب بدء الخلق وذكر الأنبياء* (Bâbu Bed-i'l-halk ve Zikri'l-Enbiya), *بيان معنى العصمة* (Beyânu Ismeti'l-enbiyâi'l-kirâm aleyhimu's-salâtu ve's-selâm), *بيان معنى العصمة* (Beyânu Ma'ne'l-Isme ve'l-Ma'siyye), *بيان معنى العصمة* (Beyânu Ma'ne'l-Isme), *بيان طريق معرفة الأنبياء عليهم الصلاة والمعصية* (Beyânu Tarik-i Ma'rifeti'l-Enbiyâ aleyhimu's-salâtu ve's-selâm) Kandehlevî, *et-Ta'lîk*, 7/5-13.

¹²² Diğer kaynak eserler hakkında bakınız: Urgancı, *et-Ta'lîku's-sabîh Özelinde Muhammed İdris el-Kandehlevî'nin Hadis Şerhçiliği*, 116-120.

söylenbilir. Burada özellikle kronolojik olarak en son kaleme alınmış olan *et-Ta'liku's-sabih*'in diğerlerinden ayrı olarak sahip olduğu nitelikler maddeler halinde, kısaca ifade edilebilir:

1. Yukarıda verilen bilgilerden anlaşılmaktadır ki el-Kandehlevî eserini telif ederken bu eserlerden bolca istifade etmiş, her birinin en yararlı bilgilerini aynen ya da dolaylı olarak eserine dahil etmiştir. Bu da okuyucuya aynı zamanda bu eserlerin içeriğinden istifade imkânı sunarak zengin bir birikimi nakleden bu esere bir seçkinlik kazandırmıştır.
2. Bu eser yalnızca nakillerden oluşmadığı gibi kendi sistematiği içinde orijinal alt başlıklarla kaynak eser ve diğer şerhlerden güncel fayda bakımından ayrılmaktadır. Nitekim bu eser güncel siyâsî, kültürel ve sosyal konular/öncelikli sorunlarla ilgili olarak sünnet verilerini tekrar değerlendirmiştir. Bu da sünnetin anlaşılmasında bir güncelleme yapmak anlamına gelmektedir.
3. Diğer şerhlere kıyasla sened tahlili ve hadisin sıhhat değerlendirmesiyle çok daha az ilgili görünen bu eser, metinle ilgilenmektedir. Metin tahlili eksenli bir yaklaşım, daha önceki eserlerde görülen sened tahliline odaklanmaya ihtiyaç kalmadığı ya da rivayet birikimini en doğru şekilde anlama çabasına imkân arayışı olarak değerlendirilebilir. Bu anlamda şârih ihtiyacı görmüş ve diğer eserlerden farklı olarak metin üzerinde çalışmıştır.
4. Hadis usulü ilmi hakkında genel ve özet bilgiler sunulan önceki şerhlerin aksine az da olsa bu konulara yer veren *et-Ta'liku's-sabih*, müstakil başka eserlerle sunulan bu konularla okuyucuyu meşgul etmemiş, orta seviyede dil bilen kimselerin rahatlıkla anlayabileceği bir metot ve üslup kullanmayı tercih etmiştir.
5. Özellikle hadis edebiyatından birçok eserin okunduğu ilim çevrelerinde hadis kültürünü nesilden nesile ulaştıran ve tedris sahasında asırlardır itibar gören hadis derlemelerinin okunması, anlaşılması ve modern dönemde ortaya çıkan sorunlar çerçevesinde istifadeye sunulması derin bir ilim ve geniş bir ufuk gerektirir. el-Kandehlevî de çağdaş meseleleri gelenekten beslenerek çözmeye çalışan, sünneti de ihya etmeye çalışan biri olarak bu şerhi üretmiş ve istifadeye sunmuştur. Eser, başta Hint Alt Kıtası ve çevresinin son yüzyılda yaşadığı krizler olmak üzere İslâm coğrafyasına bütüncül reçeteler sunmak gibi rol üstlenmiştir.

SONUÇ

Eserinde hadisleri şerh eden, sağlam bir tahlil sonucu elde edilen incelik ve hikmetleri ortaya koyan el-Kandehlevî, hadislerdeki gaye ve hakikatleri anlatmaya çalışmış ilmî derinliğini eserine yansıtmıştır. Bu kabiliyetini meânî ve beyân ilminin usullerini gözeterek ve alanında uzman âlimlerin görüş ve yorumlarından yararlanarak sergilemiştir. Özellikle *el-Müyesser*, *el-Kâşif an hakâiki's-sünen* gibi eserleri ana dayanak olarak almış, hadislerin i'rabı ve sağlam kaydı için *Mirkâtü'l-mefâtih* i esas kabul etmiştir.

Âyetler ile başladığı hadis şerhini kelime kelime yapmamış, anlaşılmasında zorluk olan kısımlar ya da konu bağlamı şerhler yapmıştır. Yararlandığı eserleri, kaynak bilgisi ve daha çok ayrıntılı bilgilere ulaşılması için belirten şârih Hanefî mezhebinin ön plana çıkarsa da diğer mezheplerin görüşlerine de yer vermiştir.

Güzel yönleriyle birlikte, eserin tedris amaçlı telifi ya da beşer ürünü olduğunu hissettiren bazı eksiklikler dikkat çekmektedir. Yararlandığı kaynak ya da müellif bilgilerini verirken her zaman yeteri kadar hassas davranmayı; şerhe konu edilen hadislerin bazı yerlerde birbirleriyle karıştırılacak düzeyde art arda ele alınması; alıntılarının başlangıç ve bitiş yerlerinin birçok yerde açık olmayışı bu eksikliklerden bir kısmıdır. Ayet tefsirleri ve hadis şerhlerinin bazı bölümlerde

MUHAMMED İDRİS EL-KANDEHLEVÎ'NİN ET-TA'LÎKU'S-SABÎH ALÂ MİŞKÂTİ'L-
MESÂBÎH'TEKİ ŞERH YÖNTEMİ VE ESERİN HADİS ŞERH LİTERATÜRÜNDEKİ YERİ

---

birbirinden ayıramayışı, konu başlangıç ve bitiş noktalarını anlamada okuyucunun zorlandığı yerlerin olduğu da bu bağlamda zikredilebilir.

Zengin bir şerh kültür ve birikimini özlü bir şekilde sunarken geniş bir ufuk ve ciddi bir gayretin ürünü bu eserin özellikle orta-ileri seviyede hadis eğitiminde hadis ve şerh bilgisi bakımından büyük katkısı olacağı açıktır.

KAYNAKÇA

- Akgül, Yusuf. *Edebi Tür Olarak Garîbü'l-Hadis*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006.
- Alâî, Ebû Saîd Salâhuddîn Halîl b. Keykeldî el-. *en-Nakdu's-sahîh li-mâ u'turide min ehâdîsi'l-Mesâbîh*. thk. Abdurrahman Muhammed Ahmed Kaşkarî. 1 Cilt, 1985.
- Ali el-Kârî, Ebû'l-Hasan Nureddin Ali b. Sultan Muhammed. *Mirkâtü'l-Mefâtîh Şerhu Mişkâtü'l-mesâbîh*. 11 Cilt. Beyrut, 2007.
- Ali el-Kârî, Ebû'l-Hasan Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Kârî el-Herevî. *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*. thk. Abdülfettah Ebû Gudde. 1 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Erkam, ts.
- Aydınlı, Abdullah. *Hadis İstılahları Sözlüğü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 8. Basım, 2015.
- Bağdatlı İsmail Paşa. *Hediyetü'l-ârifin esmâü'l-müellifin ve âsâru'l-musannifin*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 1951.
- Bağdatlı İsmail Paşa. *Îzâhü'l-meknûn fi'z-Zeyl alâ Keşfi'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. thk. Kilisli Rifat Bilge. 2 Cilt. Tahran: Mektebetü'l-İslamiyye, 3. Basım, 1967.
- Begavî, Ebû Muhammed Muhyissünne Hüseyin b. Mesud. *Mesâbîhü's-sünne*. thk. Yusuf Abdurrahman Mar'aşli. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1. Basım, 1987.
- Birişik, Abdülhamit. "Kandehlevî, Muhammed İdrîs". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 24/294-295. İstanbul: TDV Yayınları, 2001. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kandehlevi-muhammed-idris>
- Brockelmann, Carl. *Tarihü'l-edebî'l-Arabi*. çev. Abdülhalim en-Neccâr - Ramazan Abdüttevab. 6 Cilt. Kahire: Dârü'l-Maârif, 5. Basım, 1977.
- Demirci, Selim. "Bir Tedris Metni Olarak Mişkâtü'l-Mesâbîh". *Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*
 Balıkesir İlahiyat Dergisi
 Balikesir Theology Journal 14 (2021), 251-273.
- Demirci, Selim. "El-Hatîb et-Tebrizî ve Mişkâtü'l-Mesâbîh'i Üzerine". *Hadis Tetkikleri Dergisi* XII/2 (2014), 95-113.
- Demirci, Selim. "Şerafüddin et-Tîbî ve Eserleri". *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 5 (2015), 233-259.
- Demirci, Selim. *Tîbî'nin Mişkât Şerhi ve Hadis Literatüründeki Yeri*. Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2015. (TDV İslâm Araştırmaları Merkezi). <http://ktp.isam.org.tr/detayilhtezt.php?navdil=tr&tidno=6727&Tur=Doktora&HazirlayanAra=selim+demirci>
- Dihlevî, Ebû'l-Mecd Abdülhak b. Seyfiddîn b. Sa'dillâh ed-. *Lemeâtü't-tenkih fî şerhi Mişkâtü'l-Mesâbîh*. thk. Takiyyüddîn Nedvî. 10 Cilt. Dâru'n-Nevâdir, 1. Basım, 2014.
- Ebû'l-Fidâ, İmâdüddîn İsmâîl b. Alî b. Mahmûd. *el-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer*. 4 Cilt. Mısır: el-Matbaatü'l-Hüseyniyye el-Mısriyye, 1. Basım, ts.
- Füyûzrahman, Kârî. *Meşâhîr-i Ulemâ*. 3 Cilt. Lahor: Frontier Publishing Company, ts.
- Güngör, Mevlüt. "Begavî, Ferrâ". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 13 Nisan 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/begavi-ferra>
- Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-. *Mu'cemü'l-büldân*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdir, 2. Basım, 1995.

MUHAMMED İDRİS EL-KANDEHLEVÎ'NİN ET-TA'LÎKU'S-SABÎH ALÂ MIŞKÂTÎ'L-
MESÂBÎH'TEKİ ŞERH YÖNTEMİ VE ESERİN HADİS ŞERH LİTERATÜRÜNDEKİ YERİ

Hatiboğlu, İbrahim. "Mesâbîhu's-Sünne". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 17 Nisan 2024.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/mesabihus-sunne>

İrâkî, Ebû'l-Fazl Zeynüddin Abdürrahim b. Hüseyin. *et-Takyid ve'l-izah şerhu mukaddimeti İbni's-Salah*. thk. Abdurrahman Muhammed Osman. 1 Cilt. Medine: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1. Basım, 1969.

İbn Battuta, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Abdullah. *Rihletu İbn Battuta: Tuhfetü'n-nüzzar fî garaibi'l-emsar fî acâibi'l-esfar*. 2 Cilt. Dârü's-Şarki'l-Arabî, ts.

İbn Hallikan, Ebû'l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed. *Vefeyâtü'l-A'yân*. thk. İhsan Abbas. 7 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1. Basım, 1900.

İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. Dâru'l-Fikr, 1986.

İbnu's-Sâbûnî, Muhammed b. Ali b. Mahmud. *Tekmiletü İkmâli'l-İkmâl fi'l-ensâb ve'l-esmâi ve'l-alkâb*. 1 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.

İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî. *el-İlelü'l-mütenâhiye fî'l-ehâdisi'l-vâhiye*. thk. İrşâdülhak el-Eserî. 2 Cilt. Pakistan: İdâretü'l-Ulûm el-Eseriyye, 2. Basım, 1981.

İbnü'l-İmâd, Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî. *Şezerâtü'z-zeheb fî ahhâri men zeheb*. thk. Mahmud Arnaûd. 11 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Kesir, 1. Basım, 1986.

İbnü's-Salâh, Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdurrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî. *Ulûmü'l-hadis*. 1 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1986.

Kâfiyeci, Muhammed b. Süleyman el-. *el-Muhtasar fî ilmi'l-eser*. thk. Ali Zevin. 1 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1. Basım, 1987.

Kandehlevî, Muhammed İdris el-. *et-Ta'lîku's-sabîh alâ Mişkâtî'l-Mesâbîh*. 7 Cilt. Beyrut, 2004.

Kâtib Çelebi. *Keşfü'z-zünûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. 6 Cilt. Bağdat: Mektebetü'l-Müsennâ, 1941.

Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemü'l-müellifin*. 13 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Müsennâ, ts.

Kettânî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ebi'l-Feyz Ca'fer. *er-Risâletü'l-müstetrafe*. thk. Muhammed el-Muntasir b. Muhammed Zemzemî. 1 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Beşairi'l-İslâmiyye, 6. Basım, 2000.

Koçyiğit, Talât. *Hadis İstihlaları*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 2. Basım, 1985.

Muhibbî, Muhammed. *Hulâsâtü'l-eser fî a'yâni'l-karni'l-hâdî aşar*. Beyrut, ts.

Muzhirî, Muzhirüddin el-Hüseyin b. Mahmud el-. *el-Mefâtîh fi Şerhi'l-Mesâbîh*. thk. Nureddin Talib. Dimaşk: Darü'n-Nevâdir, 2012.

Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref en-. *et-Takrîb ve't-teysîr li ma'rifeti süneni'n-nezîri'l-beşîr*. thk. Muhammed Osman el-Hışt. 1 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1. Basım, 1985.

Nîsâbûrî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim en-. *Ma'rifetü ulûmi'l-hadis*. thk. es-Seyyid Muazzam Hüseyin. 1 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2. Basım, 1977.

Özşenel, Mehmet. *Pakistan'da Hadis Çalışmaları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1. Basım, 2014.

Râhî, Ahter. *Tezkire-i ulemâ-i Pencab*. 2 Cilt. Lahor, 1981.

- Safedî, Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg. *el-Vâfî bi'l-vefeyât*. thk. Ahmed el-Arnaûd - Mustafa Türkî. 29 Cilt. Beyrut: Darü İhyâi't-Türâs, 2000.
- San'ânî, Ebû İbrâhîm İzzüddîn Muhammed b. İsmâîl es-. *Tavzîhu'l-efkâr li-meânî Tenkîhi'l-enzâr*. thk. Ebû Abdîrrahman Salâh Muhammed. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1997.
- Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr es-. *et-Tahbîr fî'l-Mu'cemi'l-Kebîr*. thk. Münire Naci Salim. 2 Cilt. Bağdat: Riâsetu Divani'l-Evkaf, 1. Basım, 1975.
- Serkis, Yûsuf b. İlyân b. Mûsâ. *Mu'cemü'l-matbûâtî'l-Arabiyye ve'l-muarrebe*. 2 Cilt. Kahire: Matbaatu Serkis, 1928.
- Siddîkî, Muhammed Sa'd. *İlm-i hadis or Pakistan me uski hidmet*. Lahor, 1988.
- Siddîkî, Muhammed Miyan. *Tezkire-i Mevlânâ Muhammed İdris Kandehlevî*. Lahor: Mektebe-i Osmâniyye, 1977.
- Sübki, Ebû Nasr Taceddin İbnü's-Sübki Abdülvehhab b. Ali b. Abdilkafi. *Tabakatü's-Şafiyyeti'l-Kübra*. thk. Mahmûd Muhammed Tanahi - Abdülfettah Muhammed el-Hulv. 10 Cilt. Kahire: Hicr, 2. Basım, 1992.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-. *Tabakatü'l-huffâz*. 1 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1982.
- Şirinov, Rufet. *Ali el-Kâri ve Şerh Metodu (Mirkâtul'l-Mefâtîh Örneği)*. Necmettin Erbakan Üniversitesi, Doktora Tezi, 2019. (TDV İslâm Araştırmaları Merkezi).
<http://ktp.isam.org.tr/detayilhtezt.php?navdil=tr&tidno=3133&TezAdiAra=mirkat>
- Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî el-Hacrî el-Mısrî et-. *Şerhu Müşkili'l-âsar*. thk. Şuayb el-Arnaûd. 16 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1. Basım, 1994.
- Taşköprizâde, Ahmed b. Mustafa b. Halil Ebu'l-Hayr. *eş-Şekaiku'n-nu'maniyye fî ulemai'd-Devleti'l-Osmaniyye*. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, ts.
- Tebrîzî, Ebû Adullah Muhammed b. Abdullah Hatib et-. *Mişkâtü'l-Mesâbih*. thk. Muhammed Nâsiruddin Elbânî. 3 Cilt. Beyrut: el-Mektebû'l-İslâmi, 2. Basım, 1979.
- Tîbî, Ebû Muhammed Şerefüddîn Hüseyin b. Abdillâh b. Muhammed et-. *Şerhu't-Tîbî ala Mişkati'l-Mesâbih = el-Kaşif an hakaiki's-sünen*. thk. Abdülhamid Ahmed Yusuf Hindâvî. 13 Cilt. Riyad: Mektebetü Nezzâr Mustafa el-Bâz, 1. Basım, 1997.
- Turibiştî, Ebû Abdullah Fazlullah b. Sadr Hasan et-. *Kitâbü'l-müyesser fî şerhi Mesâbihî's-sünne*. thk. Abdülhamid Hindâvî. Suudi Arabistan: Mektebe Nizar Mustafa Bâz, 2. Basım, 2008.
- Türcan, Zişan. *Hadis Literatüründe Şerh Geleneği ve Özellikleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008.
- Urgancı, İbrahim. *et-Ta'lîku's-sabîh Özelinde Muhammed İdris el-Kandehlevî'nin Hadis Şerhçiliği*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Ünal, İsmail Hakkı. "Dihlevî, Abdülhak b. Seyfeddin". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 28 Nisan 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/dihlevi-abdulhak-b-seyfeddin>
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-. *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnaûd başkanlığında ilmî bir heyet. 25 Cilt. Kahire: Müessesetü'r-Risale, 3. Basım, 1985.
- Zirikli, Hayreddin. *el-A'lâm*. Beyrut: Dârü'l-İlm ve'l-Melâyîn, 15. Basım, 2002.

